

**ІНСТИТУТ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ ІМ.ГЕРОЇВ ЧОРНОБИЛЯ
МНС УКРАЇНИ**

На правах рукопису

Андрієнко Василь Миколайович

УДК 314.743(=161.2):(4)”1914/1939”

**“Періодика української військової еміграції в Європі
як джерело вивчення історії національних збройних формувань
(1914-1939 рр.)”**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Попок Андрій Андрійович,
кандидат історичних наук

КИЇВ - 2005

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методи дослідження	10
1.1. Аналіз фахової літератури	10
1.2. Джерела та методи дослідження	26
РОЗДІЛ 2. Виникнення, організаційні засади та основна спрямованість військової періодики (1914-1920 рр.)	34
2.1. Преса військовополонених українців періоду Першої світової війни у Європі	34
2.2. Відображення збройної боротьби за Українську державу на сторінках таборової преси	58
Розділ 3. Військова періодика української еміграції в 1921-1939 рр.: тенденції розвитку та основні суспільно-політичні орієнтири	72
3.1. Функціонування військової преси в міжвоєнний період	72
3.2. Висвітлення історії збройних формувань на сторінках видань у 1921-1939 рр.	120
Висновки	148
Список використаних джерел та літератури	153

ВСТУП

Всебічне відтворення генези національних збройних формувань неможливо без вивчення історії української військової еміграції, залучення її надбань та творчого доробку.

В силу різних обставин за межами історичної батьківщини опинилися мільйони етнічних українців та вихідців з України. Нині їх, за різними оцінками, нараховується від 12 до 20 млн осіб [251, С. 15].

В процесі формування сучасної української закордонної громади простежуються чотири хвилі масового переселенського руху з України. Хронологічні рамки першої охоплюють період приблизно з останньої чверті ХІХ ст. до початку Першої світової війни, другої - час між двома світовими війнами, третьої - період після Другої світової війни. Виїзд із території вже незалежної України в 1990-і рр. значної кількості громадян на постійне проживання отримав умовну назву четвертої хвилі.

Кожна з означених хвиль масової еміграції з України обумовлювалась декількома причинами, головними з яких стали суспільно-політичні та економічні. На відміну від четвертої хвилі, яка мала виключно економічне підґрунтя, три попередні були викликані комплексом проблем у середині країни. Проте, слід зазначити той факт, що в першій хвилі превалювали соціальні та економічні чинники, а в другій і третій – політичні[323].

Характерно, що міжвоєнна хвиля еміграції була спрямована головним чином на країни Європи. Таке явище можна пояснити природнім бажанням політичних емігрантів оселитися неподалік від своєї етнічної батьківщини. Адже більшість з них прагнули продовжити боротьбу за відповідні суспільні перетворення й вважали своє становище тимчасовим, волюючи при найменшій можливості повернутися в рідний край. Такі емігранти на нових місцях ставали членами або вже існуючих політичних організацій, або засновували власні. Серед найважливіших центрів Головними центрами української політичної еміграції слід назвати насамперед ті, що виникли в таких державах як Польща,

Чехословаччина, Німеччина, Франція, на першому етапі – Австрія. Водночас Англія, Бельгія, Болгарія, Греція, Італія, Туреччина, Фінляндія, Югославія, Угорщина та Швейцарія стали країнами, де утворилися її т.зв. „периферійні” осідки. Проміжне становище весь час займали організації, що функціонували в Румунії.

Своєрідним “дзеркалом” політичних і культурних переконань та устремлінь, суспільної, наукової і літературної роботи військової еміграції в 1914-1939 роках була видавнича діяльність. І хоч остання розвивалася в загальному руслі видавничої справи і журналістики української діаспори, вона мала й власні специфічні риси.

Незважаючи на складні умови закордонного існування, така періодика за своїм змістом більше приваблювала для видавців і читачів, адже не вимагала великих фінансових вкладень, оперативно реагувала на важливі тогочасні події, задовольняла різноманітні політичні та культурні запити. Важливо зазначити й те, що своєрідна “пристрасть” багатьох суспільних діячів до періодичних видань була однією з характерних рис періоду української революції. За підрахунками сучасного дослідника П. Губи, тільки в Наддніпрянській Україні з березня 1917 року по квітень 1920 року виходило понад 800 різних газет[93, С. 30].

Періодичні видання, - як зазначив відомий пресознавець, академік А. Москаленко, - становлять “джерело великої пізнавальної цінності, їхні пожовклі сторінки зберігають для наступних поколінь відомості про те, як жили, за що боролися попередники, ознайомлюють з життям суспільства в динаміці, у розвитку, взаємозв’язку і взаємозалежності. Преса - це частина історії. Вона виростає з реальної дійсності, і в свою чергу, збагачує і одухотворяє її” [210, С. 148].

Водночас преса є не лише “німим свідком минулого”, а й “важливим фактором виховання мас”, бо на її сторінках відображена “боротьба за серця й душі людей. Велике її значення у формуванні світогляду, почуттів і норм поведінки людини” [210, С. 36].

Всебічне вивчення розвитку української преси, на наш погляд, неабияк сприятиме поглибленню знань про минуле, їх більшій достовірності, а також науковому аналізу історичних подій. Вона є важливим складовим чинником процесу оновлення нашого суспільства.

Зрозуміло, що українська журналістська спадщина не може не бути корисною у справі розбудови нової України. Тим часом маємо чимало не лише окремих видань, але й цілих пластів української преси, які в силу різних причин залишилися поза увагою дослідників. Зокрема Ю. Тернопільський зазначив, що за далеко не повними його підрахунками, з наукового обігу було вилучено 178 періодичних видань, які друкувалися в Україні з 1816 року до 1916 року, а також 1620 назв періодичних видань на українських етнічних землях під Австро-Угорщиною від 1848 року до 1916 року. Загалом це становить майже 1800 назв періодичних видань з усіх етнічних земель України. Замовчувалася в Україні й українська преса, яка видавалася в інших країнах. Таким чином, навіть не згадувалося, за найскромнішими підрахунками, 2225 українських періодичних видань, які виходили з 1816 року до 1916 року [318, С. 11].

Скільки залишається невідомими часописів, що видавалися з 1916 року й до утвердження незалежності нашої держави, ніхто досі не підраховував, хоча можна бути впевненим, що кількість назв цих видань також не менша. Існує чимало ідеологічних спекуляцій навколо тих чи інших ланок української преси. Адже повна залежність української журналістської науки від компартійних вказівок зумовила те, що роль нашої преси висвітлювалася однобоко і спотворено. Критерієм цінності друкованих видань була їх повна методологічна відповідність “класовим” цілям, а згодом – “теорії марксизму-ленінізму”, абсолютне схвалення політики більшовиків.

Чи не найбільше ж “поталанило” українській військовій журналістиці та її творцям. Адже визнати навіть саме існування цієї преси значило б визнати й існування Української держави, зрозуміло, держави незалежної, вільної, бо національна військова преса може існувати лише у самостійній державі.

Таким чином, **актуальність обраної теми** зумовлена багатьма чинниками. По-перше, військова періодика української еміграції це невичерпне джерело інформації не лише про боротьбу вояків і всього населення України за побудову і захист власної держави, а й про життя та діяльність діаспорної гілки українського етносу. Описи сотень історичних подій, діяльність і характеристика тисяч героїв знайшли певне місце на сторінках часописів. По-друге, вона безпосередньо впливала на більшість процесів державотворення. При цьому дописувачі використовували такі форми і методи роботи, які і за сучасних умов не втратили свого значення. По-третє, об'єктивний аналіз умов виникнення та розвитку військової преси української еміграції дозволяє зробити широкі узагальнення конкретних публікацій, які допомагають досягнути всю велич і трагізм нашої історії. Вона є необхідним, а часом і єдиним, компонентом для всебічного відтворення історії становлення Збройних Сил України, основних віх боротьби за нашу державність. Адже армія завжди була і залишається одним із основних факторів, що мав вирішальний вплив на українську державність на різних етапах її історичного розвитку.

Актуальність дослідження посилюється також нагальною потребою не тільки осмислення генези журналістики української еміграції загалом і військової зокрема, визначення її місця в національно-визвольній боротьбі українців за власну незалежну державу, але й на основі узагальненого досвіду функціонування цієї ланки преси виявити все цінне, що можна використати суспільствознавцям, зокрема, сучасним військовим журналістам та працівникам преси, для більш ефективного функціонування національних засобів масової інформації, для повнішого відтворення минулого збройних формувань нашої Батьківщини. Адже, як слушно зазначив професор В. Здоровега: “Будівництво демократичної держави немислиме без чітких уявлень про якісно нове в цивілізованих країнах місце mass media політичній системі суспільства” [135, с. 12].

Крім того, актуальність теми зумовлена сучасними потребами подальшого розвитку і удосконалення підготовки та військово-патріотичного виховання

військовослужбовців, всебічного вивчення історії власного народу, зокрема його збройної боротьби 1917-1920 рр.

Об'єктом вивчення стала періодика військової української еміграції в Європі.

Предметом дослідження є публікації з історії національних збройних формувань на сторінках видань.

Хронологічні та територіальні рамки охоплюють період 1914-1939 рр., що зумовлено окремим етапом у процесі формування української військової еміграції в Європі.

Метою дослідження визначено комплексний аналіз військово-історичної періодики 1914-1939 років як джерела для вивчення історії національних військових формувань.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- визначити стан наукової розробки теми та проаналізувати її джерельну базу;
- відтворити процес створення та тенденції розвитку періодики української військової еміграції в Європі;
- схарактеризувати основні напрямки відображення історії національних збройних формувань;
- розглянути параметри висвітлення історії національних збройних формувань;
- вивчити відображення історії національних збройних формувань на сторінках видань;
- оглянути військову мемуаристику на сторінках видань.

Методологічною основою вирішення актуальних завдань стали загальнонаукові (історичний, логічний, абстрагування, системний, статистико-аналітичний) і спеціальні (історико-порівняльний, історико-генетичний) методи пізнання. Важливе значення мало використання методів проблемної хронології та персоналізації, що дозволили визначити особистий внесок редакторів, співробітників та авторів згадуваних часописів у розвиток української військово-

історичної науки та згуртування української військової еміграції в Європі. Застосовувалися також методи історичного джерелознавства (наукової евристики, класифікації та критики джерел).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану та програм науково-дослідної роботи (НДР) Генерального Штабу ЗС України, Національної академії оборони України, а також Українського інституту воєнної історії. Безпосередньо вона пов'язана із плановою темою “Словник”, що виконується на замовлення начальника Генерального Штабу ЗС України та програмами навчальних дисциплін в НАОУ.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка досі не стала предметом спеціального вивчення. Автором вперше в історіографії здійснено аналіз створення та діяльності періодики української еміграції в Європі від 1914 до 1939 року, а також її значення для вивчення історії національних військових формувань. Вперше під цим кутом зору розглядаються публікації, присвячені військовій тематиці, подальший розвиток дістало дослідження функціональної ролі військово-історичної періодики в житті української еміграції, основних форм й методів масово-інформаційної діяльності редакцій.

Практичне значення одержаних результатів у тому, що положення, висновки, фактичний матеріал роботи можуть бути використані для подальшої розробки проблем воєнно-історичної науки, практиці розбудови вітчизняних Збройних Сил, у розвитку концепції національної безпеки та оборони, теорії воєнного мистецтва тощо. Зміст і висновки дослідження також можна використати при викладанні спеціальних курсів, створенні нових навчальних програм, написанні відповідних енциклопедичних видань, підручників, посібників та хрестоматій для вищих навчальних закладів, що частково вже реалізовано при створенні навчальних та довідкових матеріалів з історії української діаспори та національних військових формувань.

Виконана робота, висновки та положення здійснені дисертантом особисто.

Апробація основних результатів дисертації здійснена шляхом публікацій праць автора, виступів з доповідями та повідомленнями на конференціях, зокрема на міжнародній науково-практичній конференції (Київ, 2002), на засіданнях кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля МНС України. Матеріали дослідження використовувались під час занять з курсантами і слухачами вищих навчальних закладів МНС України, студентами Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та Київського національного університету культури і мистецтв, з різними категоріями військовослужбовців МО України.

Публікації. Основні результати дослідження відображені у чотирьох фахових публікаціях, загальним обсягом 1,8 авт. аркушів.

Структура дисертації складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 6 параграфів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз фахової літератури

Обставини функціонування української еміграційної військово-історичної періодики періоду 1914-1939 років ще не були об'єктом спеціального комплексного дослідження, так само цілком не розробленою залишалася й сама історія видання часописів цього типу. Практично недослідженою є й участь чільних представників української військової еміграції у редагуванні цих журналів та написанні статей аналітичного та мемуарного характеру (які уміщувалися на шпальтах цих видань), а також заходів українських військовиків-емігрантів з пошуку та опрацювання різномірних військово-історичних матеріалів. Нарешті – сучасним дослідникам практично нічого невідомо і про зусилля вищих офіцерів Армії УНР із збирання коштів, потрібних для видання військово-історичних журналів, матеріали яких заклали перші цеглини у підмурок національної військової історіографії.

За хронологічним принципом історіографію даної теми дослідження можна умовно розділити на три етапи: перший – міжвоєнний період та доба Другої світової війни (1919-1945 роки), другий – повоєнний період (1946 – кінець 1980-их років), третій розпочався з першої половини 90-их років ХХ ст. і триває до теперішнього часу. Разом з тим, здійснення історіографічного аналізу даної проблеми вимагало розподілу всієї сукупності наукових публікацій з окресленої теми за видовою ознакою: 1) синтетичні праці, об'єктом дослідження яких була українська міжвоєнна політична еміграція (і зокрема військова) в Європі; 2) тематичні розвідки, в яких досліджувалася специфіка видавничої діяльності основних осередків українських військовиків-емігрантів; 3) статті та монографії, в

яких аналізувалася власне історія видання військово-історичних журналів, а також містилися дані про їх редакторський склад та автуру.

Вітчизняні вчені та історики діаспори тільки спорадично зверталися до цієї теми, при чому далеко не завжди на належному науковому рівні, бо переважна більшість історичних досліджень в Україні до 90-их років ХХ ст. носила заідеологізований характер, натомість вченим поза Україною бракувало архівних джерел. Разом з тим слід відзначити, що ціла низка робіт істориків діаспори, в яких висвітлювалися деякі сюжети з історії заснування та видання військово-історичних часописів, становлять безперечний науковий інтерес для майбутніх дослідників означеної проблематики. В історіографічному масиві наукових праць авторства вітчизняних та діаспорних вчених, присвячених історії української військової еміграції (як однієї з найважливіших складових політичної) міжвоєнного періоду, чільне місце посідають праці синтетичного характеру [215, 216, 323, 324, 330], які й нині визначають магістральні шляхи подальших досліджень у цій галузі.

Але задовго до виходу в світ цих видань – ще у другій половині 1920-их років – стали з'являтися перші статті колишніх військовиків Армії УНР (на той час вже політичних емігрантів у Польщі та Чехословаччині), в яких робилися перші спроби осмислити уроки збройної боротьби за незалежність України. Саме на теренах цих країн утворилися та розпочали науково-дослідну діяльність українські гуртки та організації, до складу яких увійшли досвідчені офіцери і генерали, переважна більшість з яких у свій час посідала відповідальні посади в Генеральному штабі української армії.

Особливою активністю серед цих установ вирізнялося Українське військово-історичне товариство, плідний доробок якого в галузі історіографії визвольної боротьби українського народу спричинив ренесанс національної військово-історичної науки після здобуття незалежності України, коли стали доступними документи із т.зв. „спецхранів” архівів УРСР, а також праці українських еміграційних істориків з обширу історії воєн та військового мистецтва. Найповажніший внесок у розвиток української військово-історичної науки на

еміграції було здійснено редакціями трьох військово-історичних часописів („Табор”, „За державність” і „Гуртуймося”), які об’єднали в своєму складі відомих українських військових діячів – генералів С. Дельвіга, В. Сальського, М. Капустянського, П. Шандрука, В. Куща, А. Вовка, В. Змієнка та ін.; старших офіцерів М. Садовського, Ю. Науменка; П. Шрамченка, Т. Олексюка, В. Колосовського та ін.

З числа цих часописів першим почав виходити науково-військовий журнал „Табор”, перше число якого відкривала однойменна стаття О. Ряста (один з псевдонімів С. Петлюри), що мала програмний характер для всієї української еміграційної військово-історичної думки [238, С. 51-79]. В ній Голова Директорії і Головний Отаман Військ УНР сформулював визначальне завдання української військової еміграції – боротьбу за державність – і зокрема шляхом фіксування історії та підготовкою в такий спосіб нації до оборони Вітчизни. Він також наголосив на відповідальності військовиків за створення та плекання в тяжкі еміграційні часи „великих животворних цінностей”, які б витворили підґрунтя для нових змагань українського народу за власну державу.

На думку С. Петлюри – потреба „існування і творчої праці, і вільного українського слова взагалі, а військового зокрема” набула особливої значущості; термін „табор” у першій половині 1920-их років перетворився на символ української військової думки як інтегральної частини національно-творчої праці всієї української політичної еміграції. Автор статті закликав до переосмислення досвіду збройної боротьби та його систематизації задля подолання несприятливих умов праці та „виснажуючої атмосфери” еміграційного життя. С. Петлюра був переконаний у тому, що позитивного результату можна було досягти лише за умови „скупченої єдності, одностайності чинів (дій – авт.) і свідомого напруження волі з підпорядкуванням єдиному керівництву” [238, С. 51-52].

Започаткування видання „Табору” стало знаковою подією на шляху розвитку української воєнно-історичної думки. У вступному слові до першого числа редколегія журналу наголосила на неможливості „підготувати армію до нової збройної боротьби, якщо не буде взято до уваги досвід компаній минулої війни...”.

На думку редакції часопису – „дослідити цей минулий досвід та взяти з нього науку на майбутнє – то ті чергові завдання, які стоять перед воєнною думкою кожного народу” [238, С. 3].

Вихід першого числа журналу „Табор” не залишився непоміченим – вже наступного року в еміграційному часописі „Літопис” був уміщений огляд „Молода українська армія”, в якому невідомий рецензент схвально оцінив зміст цього військово-історичного видання. На його думку новий журнал може дати „нові перспективи”, „свіжі течії” для розвитку української національної думки; цей „поважний об’ємом журнал” – „дійсно зворушливий приклад тріумфу духа, справи над матерією, технікою”; до того ж „треба багато сміливости, щоб у наших часах виступити відкрито і гордо від імені молодої Української Армії” [202, С. 89]. Високий науковий рівень журналу був високо оцінений і С. Петлюрою, який пов’язував з „Табором” „початок творчої праці і шукання української військової думки” та закликав часопис продовжувати акумулювання досвіду „мілітарної боротьби за власну державність, що його здобули від 1918 року” [240, С. 276].

Про зацікавленість Головного Отамана свідчить й інший факт – у своєму листі до одного з діячів уенерівського табору М.А. Шумицького від 24 грудня 1923 року. С. Петлюра радив йому підтримати „Табор” хоча б невеликим грошовим внеском, а також висловлював прохання написати статтю для цього журналу на тему „Організація військової промисловості у Франції після великої війни”. Звертаючи увагу Шумицького на свою статтю в цьому часопису, С. Петлюра відзначав, що він надає велике значення тій „літературно-науковій праці, що її повинна перевести українська військова думка, щоб вияснити проблему оборони нашої батьківщини”. Далі в листі Головний Отаман висловлював слушне припущення, що „ширша інформація про чужий досвід для нас не зайвим буде; результатами його можна скористуватись і в нашому будівництві” [294, С. 546]. Пам’ятаючи цю та інші настанови Головного Отамана редколегія журналу (головний редактор – генштабу генерал-хорунжий В. Куц) і надалі дотримувалася високих стандартів та публікувала в журналі лише відпрацьовані у науковому та

стилістичному відношенні матеріали з історії українського війська та мемуари учасників збройної боротьби за незалежність України.

Важливою з історіографічної та методологічної точки зору була стаття генерал-хорунжого В. Сальського, в якій було проаналізовано досвід військового будівництва Армії УНР за доби Української революції, а також накреслено перспективні завдання для української військової еміграції [286, С. 3-8]. Він зокрема зупинився на специфіці формування збройних сил Директорії УНР, які формувалися переважно з напіврегулярних та партизанських частин під час повстання проти гетьманату П. Скоропадського. З самого початку свого існування вони були змушені вести майже безперервні бої на кілька фронтів зі значно переважаючими більшовицькими військами та армією генерала А. Денікіна. Ці обставини, а також постійні вимушені пересування українського війська та Уряду УНР, негативно впливали на консолідацію та згуртованість частин Української Армії.

Проте вперше в історії визвольних змагань українського народу 1917-1920 років військо УНР набуло рис загальнонаціональної армії, бо головними діючими особами у цьому процесі, за визначенням автора, були „...переважно український інтелігент у формі прапорщика, щонайбільше – штабс-капітана; і український селянин у формі козака, підстаршини. Бракувало їм спеціальних знань і досвіду, що потрібні для організації війська, але [...] у них було глибоке національне почуття, великий ентузіазм, запал і безмежна ініціатива. Це все було головним фактором, двигуном у процесі творення національної армії” [286, С. 3-4].

Складні умови перебування українського вояцтва у таборах Польщі, які суттєво не поліпшилися й після його переведення на цивільний стан, не сприяли написанню аналітичних праць з історії видання військово-історичної періодики, тому перші статті (здебільшого інформативно-довідкового характеру) з цієї теми з'явилися друком лише у 1930-их роках. [46]. У цей час до вивчення обставин функціонування української політичної еміграції звертаються й польські дослідники, які оглядово торкаються й проблем функціонування української військово-історичної періодики (в цьому контексті слід згадати про працю М.

Фелінського, в якій містяться деякі факти про видання журналу „Табор”) [379, с. 116-117]. Проте в них містилися лише уривчасті дані про цей специфічний тип журнальної періодики, які зрозуміло не могли витворити історіографічної бази для серйозних досліджень історії їх видання.

Підвалини для наукового опрацювання проблеми було закладено вже згадуваною синтетичною працею С. Наріжного „Українська еміграція”, автор якої, наводячи стислі дані про Українське військово-історичне товариство, відзначав, що протягом перших років свого існування УВІТ „зібрало багато матеріалів, особливо з історії української збройної боротьби останніх літ, й підготувало до видання перший том свого органу „За державність” [215, с. 52]. Аналогічна інформація міститься і другій частині монографії С. Наріжного, яка була опублікована видавництвом ім. О.Теліги майже через півстоліття [216, с. 30].

Наступним етапом у подальшому вивченні та науковому опрацюванні окресленої теми став післявоєнний час. Насамперед слід згадати про найавторитетніше енциклопедичне українське видання, що з’явилися на Заході у повоєнний час і в якому міститься коротка загальна інформація про українські військово-історичні журнали, їх редакторів та чільних співробітників [118]. Зрозуміло, що її укладачі, з огляду на характер цього видання, обмежилися викладом лише окремих даних з історії заснування цих часописів, фрагментарно згадавши про їх видавців і авторів найчастіше вміщуваних на шпальтах цих журналів статей.

Досить активно українські вчені діаспори продовжили дослідження цієї теми в кінці 60-их – на початку 70-их років ХХ ст., коли в світ вийшло кілька журнальних публікацій про військовиків Армії УНР, які у свій час редагували військово-історичні видання [192, с. 60-61].

Однією з найважливіших віх у науковому опрацюванні даної теми стала розвідка Л.Шанковського „Нарис української воєнної історіографії”, без якої, на думку дисертанта, сьогодні не може обійтися жоден дослідник військово-історичної тематики й споріднених з нею проблем. „Заснування збірника „За державність”, – зауважував її автор – спричинило великий поштовх для розвитку

української воєнно-історичної науки”, оскільки він містив „велику цінних воєнно-історичних матеріалів, що висвітлювали історію визвольної війни 1917-1920 років, а також і давніші періоди української воєнної історії”. Л. Шанковський не міг не згадати і про журнал „військової та громадської думки” „Гуртуймося”, в якому співробітничала значна кількість українських старшин. На його думку – „за 10 років появи цього журналу, в ньому появилoся чимало матеріалів, що мають значення для українського воєнного історика” [361, С. 84].

Аналізуючи внесок „Табору” в розвиток військово-історичної науки, Л.Шанковський відзначав заслуги його головного редактора В. Куща, що зумів згуртувати у журналі „найкращих фахівців, якими диспонувала військова еміграція УНР”. Дослідник також навів перелік найактивніших співробітників та авторів часопису, згадав про низку старшин (М. Янчевський, В. Євтимович, Т. Омельченко, Ю. Науменко, І. Барило, О. Шпільнський та ін.), які здійснили поважний внесок у становлення еміграційної військово-історичної науки як міжвоєнної доби, такі повоєнного періоду. Шанковський наводить основні рубрики журналу (1. Воєнна теорія; 2. Воєнна історія; 3. Політика і ідеологія; 4. Військова хроніка; 5. Бібліографія), відзначивши, що „найкраще були заступлені в журналі дві перші групи, цілком слабо – бібліографія, полеміка, рецензії” [361, С. 81].

Коротка згадка про часопис „Табор” міститься в узагальнюючій праці А. Животка „Історія української преси”, з якої можна дізнатися про те, що цей журнал почав видаватися в Каліші з 1923 року заходами генштабу генерал-хорунжого В. Куща і полковника М. Садовського при діяльній співучасті генштабу генерал-поручника С. Дельвіга, генерал-хорунжого В. Сальського, підполковників П. Шрамченка, В. Колосовського, Т. Олексюка та ін. Засновники видання планували присвятити його виключно військовій тематиці, але вже починаючи з третього числа вони почали уміщувати в ньому різножанрові статті ідеологічного, політичного, полемічного характеру, що були об’єднані ідеєю відновлення УНР. Після ліквідації Каліського табору видання цього журналу було перенесено до Варшави, де він публікувався заходами українського видавництва

„До Зброї”. А. Животко згадує і про ще один авторитетний український військово-історичний журнал – „За Державність”, на шпальтах якого (за оцінкою дослідника) був опублікований великий обсяг цінних у джерельному та історичному відношенні праць з історії боротьби українського народу за державність [125, С. 284].

На жаль в цьому виданні (так само як і в узагальнюючій статті відомого дослідника історії української еміграції В. Маруняка [196, С. 658-675]) відсутні будь-які дані про часопис „Гуртуймося”, який видавався у Празі впродовж 1929-1938 років.

Певних результатів у вивченні окремих аспектів, що прямо чи посередньо стосуються теми роботи, досягнуто вченими України за останні роки, коли в історичній науці дедалі виразніше почав утверджуватись плюралізм думок та підходів, а також відкрились широкі можливості доступу до заборонених раніше архівних фондів. Разом з тим, значно активізувалась науково-пошукова робота з обширу цієї проблематики вчених діаспори та зарубіжних дослідників. Одним з перших до дослідження історії української політичної еміграції у міжвоєнному часі вдався В. Трощинський, монографія якого є найвагомим внеском у наукову розробку даної проблеми у першій половині 1990-их років. В ній автор торкнувся багатьох аспектів функціонування українських еміграційних громадсько-політичних та культурно-просвітницьких осередків за кордоном [323].

У 1995 році світ побачив збірник коротких біографій генералів на українській службі доби Визвольних змагань 1917-1921 років авторства Я. Тинченка, з яких можна почерпнути деякі дані про військово-історичну періодику (і зокрема про часописи „За державність” і „Табір”, а також про редакторів та активних співробітників цих видань) [320, 161, 164, 243, 255]. Один з нарисів цієї книги (про генштабу генерал-хорунжого Віктора Куща) мав навіть відповідну назву – „Головний редактор “Табору”” та містив коротку характеристику журналу та його репертуару. Порівнюючи цей журнал з іншими іноземними виданнями аналогічного спрямування тієї пори, дослідник дійшов до думки про те, що він

для свого часу він стояв на дуже високому рівні, причинившись до піднесення рівня теоретичних знань своїх читачів – старшин Армії УНР в еміграції.

Разом з тим Я. Тинченко вказав на й на деякі прорахунки в редакторській політиці, зокрема на шпальтах „Тaborу” можна було зустріти багато матеріалів про роль кінноти, що обумовлювалося впливом на редколегію журналу польської військової думки. На його думку редакція журналу недостатню увагу приділяла й „реальним можливостям авіації”, проте на його шпальтах активно обговорювалися питання про бойове застосування таких видів зброї як отруйний газ і лазерне випромінювання [320, с. 117-119]. У цьому ж контексті слід згадати і про ще одне науково-довідкове видання, що вийшло друком у тому ж році у Львові [163].

Ця робота була продовжена цілою низкою дослідників, які вивчали різні аспекти функціонування українських еміграційних осередків на чужині, причому особливо активно розроблялися проблеми, пов'язані з перебуванням у таборах центральноєвропейських країн полонених та інтернованих вояків-українців [232, с. 265]. Ці праці витворили певне позитивне тло, на основі якого вже можна було приступати до осмислення та вивчення військово-історичної періодики. Разом з тим ці та інші автори не ставили собі за мету проведення комплексного узагальнюючого дослідження обставин функціонування військово-історичних журналів, так само як і матеріалів, що публікувалися на їх шпальтах.

Майже паралельно з вивченням історії української еміграції досить тривала робота вітчизняних дослідників-філологів з розробки теоретичних проблем функціонування української преси за кордоном. Однією з перших спроб у цьому відношенні стала книга львівського дослідника історії преси С. Горєвалова [87], в третьому розділі якої – „Українська військова преса за межами України між двома світовими війнами” – мала би міститися інформація про еміграційну військово-історичну періодику міжвоєнної доби як інтегральну складову військової преси. На жаль дослідник обмежився в ньому лише викладом слабко структурованого матеріалу про таборову пресу полонених та інтернованих вояків-українців у таборах Німеччини, Австро-Угорщини та Польщі, ані словом не згадавши про

історію видання цієї групи періодики. Відсутність будь-якої інформації про військово-історичні часописи, що з'являлися друком в міжвоєнних Польщі та Чехословаччині, наштовхує на думку, що випускаючи книгу під такою претензійною назвою, С. Горєвалов і не підозрював про їх існування. Взагалі – позбавлена іменного та географічного покажчиків, ця монографія справляє місцями сумне враження, слугуючи прикладом того, як не слід писати історію української військової преси та журналістики.

Натомість наукові праці Н. Сидоренко з обширу історії української таборової преси, являють собою важливий крок вперед у розробці військово-історичної проблематики. Дослідниця, відтворюючи специфіку функціонування газет і журналів полонених та інтернованих вояків-українців у ряді європейських країн на широкій джерельній базі, оглядово зупинилася у своїй монографії на історії видання часопису „Табор”. За її даними – перше число „Табору” було віддруковане вручну в похідній типографії, а авторами опублікованих в ньому статей були стали генерали Армії УНР А. Дельвіг, М. Капустянський, В. Куц, В. Сігарів, П. Шандрук. Всіх їх об'єднало сформульоване у редакційній статті завдання „вироблення воєнного світогляду нашої армії”, а також необхідність розроблення національної військової доктрини.

У цій книзі також присутня й коротка згадка про щорічник „За державність”, що визначив своєю метою „най докладніше занотувати і подати до відома всього суспільства Українського й до цілого культурного світу матеріали до історії Війська Українського, як із часів визвольної боротьби останньої доби, так рівно й із часів далекого минулого”. Дослідниця подає склад редакційної колегії (А. Вовк, В. Змієнко, М. Садовський, В. Євтимович), а також однією фразою окреслює майбутній репертуар видання, що очевидно не може дати цілісного уявлення про цей авторитетний військово-історичний журнал [290, С. 119-120, 121].

У іншій своїй монографії Н. Сидоренко подала дуже стисло загальну інформацію про редакційний склад (зокрема вона вказує на приналежність до складу редакції відомого українського політика В. Прокоповича), мету видання („дослідження здобутків Світової війни і нашої визвольної боротьби і

ознайомлення з найновішими винаходами з царини воєнної техніки, взагалі освітлення всіх галузей воєнного діла”), зміст та автуру перших двох чисел журналу „Табор”. Порівнюючи ці номери журналу, дослідниця стверджує, що друге число (за липень 1924 року) вигідно вирізнялося від першого своєю структурованістю – зокрема наявністю п’яти чітко окреслених розділів („Значення та завдання української армії”, „Моральні підстави створення національної мілітарної сили”, „Історичні публікації”, „Хроніка”, „Бібліографія”) [289, С. 42].

Важливі фактичні дані редакторів військово-історичних часописів (П. Шандрука, В. Куца, М. Садовського) [279, С. 193-195; 2280, С. 360-361; 169, С. 267-268; 77, С. 421-424] містяться у серійних виданнях Львівського науково-дослідного центру історії української преси, започаткованих з ініціативи відомого дослідника історії преси М. Романюка. Коротка інформація про збірник „За державність” присутня й у бібліографічній праці іншого львівського дослідника – М. Мартинюка [195, С. 85].

Про значну джерельну значущість матеріалів, опублікованих на шпальтах досліджуваних видань, опосередковано свідчить й те, що ціла низка сучасних дослідників активно використовувала їх для написання дисертаційних праць [309, 198, 146]. У цьому контексті доцільно окремо згадати про дисертацію З. Кисіль, яка присвятила цілий розділ своєї праці історіографічному та джерелознавчому аналізу найзначніших наукових праць (авторства генералів М. Омеляновича-Павленка, М. Безручка, П. Єрошевича, П. Шандрука, М. Крата та ін.), що були опубліковані на шпальтах журналу „За державність” [154, С. 144-161]. На її думку цей збірник був найсерйознішим науковим виданням української військової еміграції у міжвоєнний період. Не позбавлений певних недоліків, журнал „За державність” зробив значний крок у формуванні вітчизняної воєнної історіографії, спричинившись до зацікавлення уроками воєнної історії новітньої доби широкого загалу читачів й донині залишається цінним джерелом для дослідження Української революції 1917-1920 років та всього національного державотворчого процесу цього періоду [154, С. 156].

В польській історіографії одним з перших досліди у цьому напрямку розпочав Є. Місило [387, С. 81-82; 51, С. 41, 124-125], проте справжнє зацікавлення „таборовою” та суміжною з нею проблематикою припало на другу половину 1990-их років. У ряду польських дослідників слід окремо відзначити торунського історика З. Карпуса, праці якого значною мірою причинилися до активізації українознавчих студій в Університеті Миколая Коперника [380, 381]. Хоча специфіка функціонування військово-історичної періодики не входила до сфери його наукових інтересів, в деяких його статтях міститься цінна (сперта на архівних джерелах) інформація про видання журналів „Табор” і „За державність” [381, С. 413; 382, С. 219].

Досягти якісно нового рівня в опрацюванні та осмисленні цієї теми стало можливим завдяки виходу в світ розвідки О.Вішки, яка на сьогодні є однією з найгрунтовніших синтетичних праць з історії функціонування української еміграційної преси у міжвоєнній Польщі і становитиме безперечний науковий інтерес для кожного дослідника означеної проблематики [390, С. 150-151, 219-220]. В ній історик умістив значний масив фактичної інформації про заснований за ініціативою С. Петлюри журнал „Табор”, сформулював його головні завдання (поширення військових знань серед української еміграції та пропаганду ідеї визволення вітчизни), визначив характер матеріалів, які публікувалися .на його шпальтах (насамперед – офіційні комунікати та звернення Уряду УНР та Головної Команди Військ УНР, статті про життя та діяльність різних осередків вояків-емігрантів в різних європейських країнах, матеріали військово-історичного характеру тощо).

О. Вішка встановив, що після поновлення видання журналу в 1927 році (за даними автора – це почасти стало можливим завдяки фінансовій допомозі II-го відділу („Двуйки”) Генерального штабу Війська Польського), у часопису почали уміщуватися й літературні твори (проза і поезія), що мало на меті збільшити коло його потенційних читачів. У монографії також міститься опис обкладинки журналу та рубрикація дев’ятого номеру, видрукуваного з нагоди 10-ліття журналу; крім того дослідник наводить найповніший перелік авторів та

співробітників „Табору” (серед них крім вже згадуваних: В. Прокопович, С. Кость-Костенко, І. Крип’якевич, Б. Монкевич, В. Прохода та ін.) [390, С. 219-220].

В книзі також наведена цікава інформація про одного з редакторів часопису „Гуртуймося” М. Битинського, який крім редагування цього часопису також публікувався на шпальтах „Бюлетеню Краківського відділу Українського Центрального Комітету” (під псевдонімом М. Оверкович) та збірника „За державність”. Значно стислішу інформацію О. Вішка подає про інший військово-історичний часопис – збірник „За державність”, обмеживши історію його видання та аналіз репертуару лише кількома фразами. На його думку, перші числа журналу побачили світ завдяки зусиллям новообраного проводу Українського військово-історичного товариства (М. Юнаківа, В. Змієнка, О. Загородського, В. Євтимовича, П. Опаренка), а також незмінного редактора збірника М. Садовського. Проте й ця коротка інформація дозволяє отримати чітке уявлення про тематичну спрямованість основного масиву публікацій журналу, редакційний склад і автуру, періодичність та інші дані [390, С. 116-117, 150-151, 172].

Джерельну вартість цієї книги збільшує й те, що автор умістив у додатках до неї значний масив ілюстративного матеріалу, зокрема фотографії обкладинок першого номеру журналу „Табор” і збірника „За державність” (№ 2), а також вказав місця зберігання комплектів цих видань як в Польщі, так і в Україні. Все це у комплексі робить працю О. Вішки незамінним виданням для польських та українських істориків, які досліджують історію функціонування української преси всіх типів та напрямків.

У ще одній своїй фундаментальній узагальнюючій праці „Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939” автор згадує про видавничу діяльність Українського військово-історичного товариства, яке через брак коштів для видання власного часопису організувало публікацію зібраних її членами матеріалів на сторінках журналів „Табор” і „Літопис Червоної Калини”, і тільки з 1929 року розпочало видання свого щорічника „За державність” [390, С. 367-368]. Нарешті – до активу дослідника слід віднести й публікацію на шпальтах вже згадуваного серійного видання „Українська журналістика в іменах” кількох коротких біографічних

нарисів про чільних діячів української військової еміграції в Польщі, і зокрема про активного співробітника українських військово-історичних журналів В. Сальського [331, С. 297-298]. (Інформація про наукову та публікаторську діяльність останнього міститься і в монографії іншого польського історика – Я. Брузькі [377, С. 544-545, 551]).

Ще один польський дослідник – кандидат історичних наук О. Колянчук – відтворюючи історію української військової еміграції в Польщі, навів цікавий факт про зустріч генерала В. Сальського з представниками Генерального штабу Речі Посполитої у лютому 1927 року, під час якої зокрема обговорювалася й можливість часткового фінансового забезпечення польською стороною видання журналу „Табор”. Далі у своїй праці А. Колянчук цілком справедливо відзначив високий фаховий рівень членів редколегії журналу „За державність” (М. Садовського, В. Змієнка, Ю. Науменка та ін.). На слушну думку дослідника, їх зусиллями майбутнім поколінням українців були залишені „монументальні свідчення збройної боротьби за незалежність” [162, С. 166, 198].

На жаль ця праця О. Колянчука, яка за своєю назвою мала би стати узагальнюючим дослідженням з історії діяльності української військової еміграції в міжвоєнній Польщі, не позбавлена суттєвих вад, як то: надмірна схематичність викладу матеріалу, слабка його структурованість, завузька джерельна база (дослідник оперує здебільшого матеріалами з польських архівів і лише маргінально використовує документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у м. Києві, де зберігається основний масив документів з цієї проблеми). Найчіткіше ці вади простежуються саме у рівні опрацювання О.Колянчуком історії видання „Табору” і „За державність”, попри ним же самим визначену непересічну роль української військово-історичної періодики в Польщі для вітчизняної історичної науки. Лише короткі згадки про ці журнали містяться і в низці інших його публікацій, які в різний час вийшли в Польщі та поза її межами, що очевидно не дає цілісного уявлення ані про військово-історичну періодику в Польщі, ані про заходи української військової еміграції з організації її видання [383, С. 24, 57; 385, С. 50-51].

Огляд виданої літератури свідчить, що ця проблема ще не стала предметом спеціального наукового дослідження. Попри той інтерес, який виявляли дослідники історії української преси до цієї проблематики, в українській та зарубіжній історіографії відсутні синтетичні дослідження з історії функціонування згадуваних військово-історичних часописів. І хоча останнім часом українська та зарубіжна історіографія поповнилася цілою низкою вартісних наукових досліджень з царини історії української політичної та військової еміграції в Польщі, проте науковий інтерес більшості їх авторів не зосереджувався власне на історії видання військово-історичних часописів та джерелознавчому аналізі матеріалів, що публікувалися на їх шпальтах.

Переважає більшість публікацій з окресленої проблематики мала надто загальний характер, а їх автори не ставили перед собою завдання комплексно дослідити специфіку видання військово-історичної періодики в Польщі та Чехословаччини. Відтак сьогодні існує нагальна потреба проведення узагальнюючого дослідження історії функціонування цього типу української еміграційної преси, на шпальтах якої закарбувалися сповнені героїзму та звитяги дії українського вояцтва в роки Української революції та його жертвна праця в часі еміграційної доби.

Сучасний період розвитку Української Держави позначений активним зростанням інтересу широкої громадськості до історичного минулого свого народу. Він зробив надзвичайно актуальними проблеми наукового вивчення та використання нашої писемної історико-культурної спадщини, осмислення й опанування якої є неодмінною умовою розвитку історичної науки. Закономірність цього процесу полягає у тому, що без широкої, всебічно вивченої джерельної бази неможливо відтворити історичний процес у всій його повноті та об'єктивності, визначити концептуальні напрямки сучасного розвитку. Перед істориками постає проблема аналізу і критичного опрацювання всієї сукупності джерел, джерельної спадщини, яка є важливою складовою духовності народу та його історичної пам'яті. Від рівня використання усіх джерельних комплексів, їх аналізу та

зіставлення інформації залежить якість конкретно-історичних досліджень, створення нових фундаментальних праць з історії України.

Дослідження військово-історичної періодики та її внеску у формування джерельної бази наукового пізнання минулого вбачається важливим завданням сучасного вітчизняного джерелознавства. Воно передбачає, з одного боку, комплексне висвітлення процесів становлення, формування та розвитку військово-історичної періодики як єдиної, цілісної системи, а з іншого боку, викликає необхідність історико-джерелознавчого аналізу її окремої складової – військово-історичної періодики. Таким чином, перед сучасною військово-історичною наукою стоїть широке коло проблем, пов'язаних з науковою розробкою синтетичної історії військово-історичної періодики та детальним аналізом функціонування її окремих видань, визначенням їхньої цінності як історичних джерел.

1.2. Джерела та методологія дослідження

Джерельною основою дисертації є комплекс архівних і друкованих матеріалів, які зосереджені в архівних установах та бібліотечних закладах України. Значна частина матеріалів зберігається в архівах Польщі та Чехії і були доступні автору опосередковано.

Найважливішу складову джерельної бази дисертації становлять документи й матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Їх можна умовно поділити на три групи. Першу з них складають матеріали вищих військових установ Армії УНР, в яких відклалися різні документи, пов'язані з організацією військово-історичних часописів. Так, зокрема, у ф.1075 (Військове міністерство УНР) та ф.1078 (Головне управління Генерального штабу Армії УНР) зберігається значна кількість листів М. Капустянського, В. Куша та інших генералів Армії УНР, які брали участь у редагуванні журналів; нормативні документи Українського військово-історичного товариства та інших емігрантських організацій, які виступали видавцями або надавали матеріальну допомогу воєнно-історичним часописам.

Другу групу складають матеріали редакційних архівів, у т.ч. – ф. 4452 (Редакція періодичного журналу „Гуртуймося”, 1930-1940 рр., м. Прага), які містять протоколи зборів і засідань редакцій (зокрема – статутні та програмні документи часописів, листування редакцій з міжнародними благодійними організаціями та різними емігрантськими осередками, списки дописувачів та авторів статей, що були опубліковані на шпальтах цих видань, облікові та касові книги, робочі матеріали редакцій тощо). Важливу інформацію можна почерпнути і з ф.3802 (Український громадсько-видавничий фонд в Празі, 1923-1935 рр.), в якому відклалися прохання редакцій військово-історичних часописів про надання їм фінансової допомоги.

Третя група – це особові фонди відомих українських політичних та військових діячів, з якими листувалися редакції військово-історичних часописів.

Вони мають важливе значення для дослідження історії видання цих журналів з огляду на те, що в них відклалися спомини, щоденники, автобіографії редакторів та членів редколегій цих видань. Спогади, які є важливою складовою джерельної основи дослідження, містять важливу інформацію, яка суттєво доповнює відомості архівних та інших видів друкованих джерел. Вони відтворюють не тільки окремі події з історії видання військово-історичних часописів, але й “атмосферу” епохи, психологічні портрети історичних осіб, водночас відбиваючи світогляд та особисту позицію їх авторів.

Однією з найцінніших українських збірок цього архіву є колекція матеріалів з фонду М. Шаповала (ф.4007), в якому зокрема зберігається уніфіковане звернення редколегії журналу „Табор” з поясненням мети своєї діяльності: „а) досліджувати здобутки Світової війни і нашої визвольної боротьби; б) ознайомлювати з найновішими винаходами з царини воєнної техніки; в) студіювати воєнні штуки (мистецтва – *авт.*) по чинах (діях – *авт.*) великих полководців; г) взагалі освітлення всіх галузей воєнного діла і через те усталення тієї воєнної доктрини, без якої неможливе існування правдивої (справжньої – *авт.*) армії. В журналі передбачається вміщати не лише оригінальні твори, але й компіляції і переклади з творів, які матимуть принципове значення і можуть викликати зацікавлення” (ф.4007, оп.1, спр.9, арк.77).

Це звернення дає досить повне уявлення про програмні засади діяльності редколегії журналу „Табор”, а також свідчить про її активну роботу із залучення коштів, потрібних для видання часопису. На підтвердження цієї тези свідчить і лист генерал-хорунжого П. Шандрука (що зберігається у тому ж фонді), адресований представникові Українського Громадського Комітету (УГК) в Празі Євгену Вировому. В ньому містилося прохання до УГК надати матеріальну допомогу у виданні другого числа журналу шляхом передплати через видавничий фонд Комітету або асигнування певної квоти на підтримку часопису в обмін на відповідну кількість примірників (ф.4007, спр.23, арк.41зв.-42).

Деякі дані про військово-історичні видання можна почерпнути в особовому фонді С. Наріжного (ф.4432), одна із справ якого (оп.1, спр.3) містить рукопис

матеріалів „Культурна праця української еміграції в рр. 1919-1939 (частина друга)”, у ф.3695 (особовий фонд члена Центральної Ради, сенатора і професора С. Шелухіна, 1893-1938), а також у ф.3047 (особовий фонд генштабу генерал-хорунжого В. Петріва). Слід відзначити, що джерела особового походження надають історикові можливість проникнути у глибини людського світосприймання, відчутти “дух” тієї епохи, без чого важко відтворити цілісну історичну картину та дійти об’єктивних висновків. Але разом з цим вони несуть відбиток суб’єктивізму в оцінці подій та характеристики осіб, що передбачає їх критичний аналіз та співставлення з іншими документальними свідченнями.

Важливе значення для висвітлення досліджуваної теми мають і документи Центрального державного архіву громадських об’єднань України, хоча з них можна почерпнути значно менший обсяг інформації про військово-історичну періодику. Насамперед йдеться про матеріали, які надійшли до цього архіву ще у 1988 році від КДБ УРСР. Після науково-технічного упорядкування документів цього фонду (близько 117 тис. арк.) було виділено 205 фондоутворювачів, у тому числі 129 установ і організацій, сформовано 1644 справи [152, С. 43-49], які увійшли до фонду-колекції “Український музей у Празі” (ф.269). Цей фонд нараховує близько 1600 справ, які поділені на три групи (описи): документи установ та організацій, матеріали особового походження та періодичні видання [353, С. 243-282].

У першому описі зберігається рукопис В. Проходи „Записки до історії Сірих або Сірожупанників” (спр. 347-360), документи Українського військово-історичного товариства у Празі за 1931-1933 роки, в яких міститься важлива інформація про видавничі проекти УВІТ (спр.380-382). Другий опис містить епістолярії чільних діячів української військової еміграції – М. Битинського (упродовж 1930-1942 років), Є. Вирового (1920-1941), В. Петріва (1921-1944), В. Проходи (1930-1939), які провадили активне листування з членами УВІТ у Варшаві (зокрема – М. Садовським і В. Кущем). У цьому фонді також представлені науково-публіцистичні статті та рукописи авторства В. Філоновича (1922-1938), які призначалися для публікації на шпальтах журналу „Гуртуймося”.

На жаль, ця колекція досі так і не відкрита для широкого кола дослідників.

Важливе значення для дослідження даної проблеми мають також матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІА України у м. Львові). У фондах цього архіву – ф.309 (Наукове товариство ім. Т.Шевченка у м. Львові), ф.581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР) та інших – зберігаються численні епістолярії членів УВІТ, адресовані українським науковим інституціям у Львові.

У Центральному державному кінофотофоноархіві України (ЦДКФФА України) зберігається невелика кількість світлин з фондів “Українського празького архіву”, на яких представлені члени редколегій українських військово-історичних часописів, а також деякі автори публікацій з числа чільних військових діячів Армії УНР. Ці фотодокументи, які здебільшого ще не уведено до наукового обігу, є важливим зображальним джерелом з досліджуваної теми.

Значний науковий інтерес для розкриття теми становлять документи зарубіжних архівних установ. Так, зокрема, цінні матеріали про Українське військово-історичне товариство та його видавничу діяльність зберігаються у Центральному військовому архіві у Варшаві (Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie) (CAW, I. 303. 4. 5468, k.107.). Чималий масив фактичних даних представлений у фондах II-го відділу штабу Військового міністерства Польської держави (Oddzial II Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych, t.21, 382), до якого увійшли матеріали про видавничу діяльність мешканців Української станиці у Каліші в 1924-1939 рр.

Цікаву і різноманітну інформацію про деякі обставини видання військово-історичної періодики дисертант почерпнув з військового відділення фонду “Український музей в Празі” Державного центрального архіву в Празі, що утворився на основі матеріалів колишнього “Українського празького архіву”, які не потрапили до СРСР у післявоєнний період. Серед документів, що зберігаються у цьому фонді, окремі матеріали редакційного архіву, зокрема відозва редакції щодо надсилання пожертвувань до благодійного фонду для українських біженців у Румунії (картон 12, інвентарний номер 323); документи з видавничої діяльності

Українського воєнно-історичного товариства у 1935-1936 рр. (картон 19, № 499); рукописи історичних праць редактора журналу „Гуртуймося” М. Битинського (картон 30, № 676).

Особливий інтерес являють картони 37-40, в яких відклалися епістолярії українського військового історика О. Думіна, у т.ч. листи, отримані у 1925-1943 рр. від редакцій військово-історичних часописів та чернетки відповідей на них. Картони 65 (№ 830) і 79 (№ 940) відповідно містять листування генерала М. Омеляновича-Павленка і референта Українського Громадського Комітету Є. Вирового з українськими організаціями з різних країн, у т.ч. з редакціями військово-історичних часописів. Слід відзначити, що пошукову роботу в архіві значно полегшує опублікований у 1996 р. опис цього фонду, що було здійснено спільними заходами Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Архівного управління Чеської Республіки та Державного центрального архіву в Празі [344].

Роком раніше чеські архівісти опублікували окремий анований путівник по всім архівним установам своєї країни, де подали перелік всіх фондів української еміграції, в яких відклалися документи з історії діяльності української еміграції [346]. Крім цього цінні дані про часопис „Гуртуймося” та його автуру можна почерпнути у ще одному чеському науково-довідковому виданні – *Prace ruske, ukrajinske a beloruske emigrace vydane v Ceskoslovensku. 1918-1945 (Bibliografie s biografickymi udaji o avtorech)*, яке як за своїм обсягом, так й рівнем наукового опрацювання наявних в Чехії матеріалів з даної проблеми, заслуговує на пильну увагу вітчизняних дослідників історії української еміграційної преси.

Надзвичайно цінний комплекс епістолярних джерел зберігається й у Російському державному військовому архіві – зокрема у фонді № 271К представлено листування редактора українського військово-історичного часопису „Гуртуймося” М. Битинського, вивчення якого дозволяє прояснити багато невідомих сюжетів з історії функціонування згадуваного журналу.

Ще одна важлива складова джерельної бази дисертаційного дослідження – власне матеріали громадсько-політичних та військово-історичних часописів, в

яких міститься різноманітна інформація про повсякденну роботу їх редакцій. Ці матеріали є, без перебільшення, самоцінними, бо дають дослідникові можливість реконструювати певні процеси в середовищі української військової еміграції (і зокрема простежити творчо-організаційні зусилля її чільних представників із налагодження видання військово-історичних часописів), доповнюючи значною мірою свідчення архівних документів. У зв'язку з цим дисертант вбачав своїм завданням увести матеріали цієї групи журнальної періодики до наукового обігу та сприяти їхньому широкому використанню.

Комплекти (повні та неповні) українських еміграційних військово-історичних часописів значною мірою збереглися до сьогодні й знаходяться у кількох бібліотечних закладах України (зокрема у фондах Відділу періодики Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Науково-довідкової бібліотеки архівів України, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника). Окремі річники емігрантської преси, що були використані дисертантом, зберігаються також у низці бібліотечних та архівних установ Польщі – Публічній та Народовій бібліотеках Варшави (Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy; Biblioteka Narodowa – Warszawa), Ягеллонській бібліотеці в Кракові (Biblioteka Jagiellońska – Kraków).

Критично сприймаючи факти та свідчення, наведені на шпальтах військово-історичних видань, дисертант намагався співставити їх з даними збірок документів, упорядники яких ввели до наукового обігу велику кількість документів з архівосховищ різних країн, утворивши певне документальне підґрунтя для подальших досліджень з цієї теми та споріднених з нею проблем.

У цьому ряду публікацій слід згадати про ґрунтовну передмову Я. Тинченка до однієї з найзначніших військово-історичних праць авторства генерала М. Капустянського, в якій наведено цікаві свідчення про участь останнього у підготовці до видання першого номеру журналу „Табор” [319]. Дослідник зокрема наводить недатований лист М. Капустянського до головного редактора білоемігрантського „зміновіхівського” журналу „Война и мир” полковника В. Мазур-Ляхівського та співробітника цього ж журналу підполковника В.

Колосовського, в якому міститься пропозиція опублікувати рецензію на перший випуск „Табору”.

Аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми свідчить, що українська зарубіжна україністика не мала відповідної документальної бази для комплексного дослідження даної проблеми. Це призводило до того, що попри всю документальну й фактологічну цінність спогадів безпосередніх учасників тих подій, їм бракувало (за рідкісним винятком) аналітичного осмислення тих процесів. Водночас жоден з вітчизняних дослідників не ставив перед собою завдання дослідити цілісну історію становлення періодики військової періодики й не розглядав її як джерело до вивчення історії національних військових формувань. Разом з тим, існує певний дисбаланс між рівнями наукового опрацювання даної проблеми: окремі аспекти функціонування військово-історичних часописів досліджені досить докладно, але переважна більшість сюжетів має значно менший ступінь наукового опрацювання. Спираючись на архівні документи, спогади очевидців, матеріали періодичної преси, дисертант поставив собі за мету здійснити комплексний аналіз обставин функціонування української еміграційної військово-історичної періодики міжвоєнного часу, що у свою чергу дозволить окреслити ті досягнення, що стали наслідком подвижницьких зусиль найсвідомішої частини українського старшинства в умовах еміграції.

Отже, потреба вивчення цієї теми зумовлена насамперед необхідністю зваженого та об'єктивного дослідження історії видання згадуваної періодики, головним завданням якої було згуртування української військової еміграції, розкиданої по різних європейських країнам, але свідомої свого обов'язку перед Батьківщиною. Актуальність теми дисертації визначається також і тим, що обставини функціонування військово-історичної періодики у міжвоєнний період ще не були предметом спеціального комплексного дослідження в українській та зарубіжній історіографії. Без наукової розробки даної теми наші уявлення про процес формування української військової еміграції як важливої складової другої хвилі української політичної еміграції, матимуть неповний характер.

Методи дослідження: в дисертації використано загальнонаукові (історичний, логічний, абстрагування, системно-структурний, статистико-аналітичний) і спеціальні (історико-порівняльний, історико-генетичний) методи пізнання. Важливе значення мало використання методів проблемної хронології та персоналізації, що дозволили визначити внесок редакторів, співробітників та авторів згадуваних часописів у розвиток української військово-історичної науки та згуртування української військової еміграції в Європі. Застосовувалися також методи історичного джерелознавства (наукової евристики, класифікації та критики джерел).

РОЗДІЛ 2

ВИНИКНЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНА СПРЯМОВАНІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ ПЕРІОДИКИ (1914-1920 рр.)

2.1. Преса військовополонених українців періоду Першої світової війни у Європі

Перша Світова війна, в яку раніше чи пізніше були втягнуті 33 країни (за іншими даними – 38 країн)¹, для українців стала подвійною трагедією². І не лише тому, що протягом усієї війни Галичина стала ареною найбільш тяжких битв на Східному фронті[312, С. 296], а й тому, що українці змушені були воювати на боці обох ворогуючих сторін. Адже українські етнічні землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Основний масив етнічних земель разом з колонізованими територіями, що прилягали до нього, знаходився в Російській імперії й поділявся на три регіони: Правобережжя (Південно-Західний край), Лівобережжя (Малоросія та Слобідська Україна) і Південну, або Степову Україну (Новоросію). Переважну більшість населення українці становили на Закарпатті, відносну більшість - на Буковині, значну частину населення українці складали в Галичині – на територіях, що потрапили до складу Австро-Угорщини після першого поділу Речі Посполитої 1772 року.³ Загальна чисельність українського населення на цих територіях за деякими підрахунками оцінювалась в понад 46 млн осіб.⁴ Сотні тисяч з них (у складі російської армії перебували близько 3,5 млн етнічних українців (за даними відомих дослідників Рента О. та Сердюка О., які вони наводять у своїй роботі

¹ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 18.

² Детальніше про становище України в роки Першої світової війни дивись: Рент О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза., 2004. – 480 с.

³ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 9-10.

⁴ Романцов В. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 200 с.; Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 12.

“Перша світова війна і Україна”, що вийшла 2004 року в Київському видавництві “Гене́за” це число сягало не менше 4 млн осіб)⁵ ще близько 250 тис. служили в австрійському війську) гинули за імперії, які не лише ігнорували їхні національні інтереси, а й всіляко нищили український національний рух.

3 серпня (за іншими даними – 1 серпня⁶ чи 2 серпня⁷ 1914 року, з метою об’єднання українців Австрії усі діючі на той час українські партії утворили у Львові Головну Українську Раду на чолі з авторитетним парламентським діячем Костем Левицьким⁸ [312, С. 297]. Заступниками стали Михайло Павлик⁹ і Микола Ганкевич¹⁰, секретарем – Степан Баран.¹¹ У своєму першому маніфесті Рада заявила: “Теперішня хвиля кличе український народ стати єдинократно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою”.¹²

Російські емігранти в Австрії 4 серпня 1914 року утворили у Львові “Союз визволення України (СВУ)” - політичну організацію, яка першою серед українських організацій проголосила своєю метою утворення самостійної української держави. Для досягнення цієї мети СВУ, до керівництва якого входили Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Мар’ян Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Микола Залізняк, вирішив співпрацювати з

⁵ Рент О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К.: Гене́за., 2004. – С 9.

⁶ див. Попик С. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці, 1999. – С. 48.

⁷ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 31.

⁸ Народився 18.11.1859 року в. Тисьмениці в родині священика. Співзасновник Української Національно-Демократичної партії (1899), пізніше її голова. Голова Українського Парламентського Клубу у Відні й Сеймового Клубу у Львові. У 1914 році очолив Українську Головну Раду у Львові, а згодом Загальну Українську Раду у Відні. У 1918 році став першим головою Уряду ЗУНР. Помер 12.11.1941 року у Львові.

⁹ Друг і соратник І. Франка, з яким утворив Українську радикальну партію, редагував її видання.

¹⁰ У 1899 році організував Українську соціал-демократичну партію, був редактором усіх її видань.

¹¹ Дійсний член НТШ, права рука К. Левицького у сфері партійно-політичного життя, працював секретарем партії націонал-демократів.

¹² Діло. – 1914. – 3 грудня.

Німеччиною та Австрією.¹³ Союз одразу отримав своє представництво в ГУР – два місяці з дорадчим голосом.

Попри існування в Німецькому та Австрійському політикумі різних поглядів щодо майбутнього світового устрою, вони збігалися в головному – необхідності тривалого ослаблення Росії. Однією із ефективних і необхідних умов цього, на погляд міністра закордонних справ Австрії Л. Бертольда, викладеному у ноті турецькому урядові від 21 листопада 1914 року, було “..створення незалежної української держави...”¹⁴ Ця ж точка зору викладалася і меморандумі від 1 грудня 1915 року, який знаходився серед секретних документів генерального штабу Німеччини: “Кожний, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне становище, в якому знаходиться Росія, свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через посідання багатой України. Якщо ми спроможемося змінити стан України на незалежний і утримати незалежну Україну при житті, то з певністю дамо смертельний удар Великій Росії. За думкою всіх експертів якраз посідання України робить Росію великою Європейською державою. Україна, якщо буде відділена від Росії, створить мур між властивою Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ Росії до Чорного моря”.¹⁵

Розуміючи, що проводити політику лише заявами та деклараціями неможливо, 6 серпня того ж року Рада звернулася через львівську газету “Діло” “До всього українського народу” з пропозицією про утворення військових частин українських добровольців під назвою Українські Січові Стрільці (УСС). З цією метою утворювалась Українська Бойова Управа (УБУ) на чолі з Кирилом Трильовським¹⁶, яка мала стати на чолі майбутнього війська. Водночас Головна

¹³ Звернення “До громадської думки Європи” від 25 серпня 1914 року.

¹⁴ Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 114.

¹⁵ Цит. за: Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 19.

¹⁶ Літературні псевдо – Гайдамака, Гриць Покотило, Клим Обух, Приятель, Січовий батько та ін. Громадсько-політичний діяч, адвокат, публіцист, видавець. Організатор січового стрілецтва. Народився 6.5. 1864 р. в с. Богу тин Золочівського повіту (тепер с. Поморяни

Українська Рада направляла своїх емісарів в усі повітові центри задля проведення відповідної агітації та створення регіональних комітетів для організаційного оформлення УСС.

На відозву Ради відгукнулося понад 28 тис. осіб, багато з яких належали до організацій “Січ”, “Сокил”, “Пласт”. Проте на військову службу в УСС – перше українське військове формування того часу, прийняли лише 2,5 тис. осіб¹⁷. Загалом січові стрільці склали двічі – загальну для військовослужбовців і власну, на вірність Україні. Поряд з австрійськими вони мали й національні синьо-жовті прапори.¹⁸ Переважна більшість українців були зараховані в регулярні австрійські підрозділи[312, С. 298]. Це було пов’язано з тим, що з 6 тис. українців, які були відібрані для прийняття присяги в Стрию (швидкий наступ російських військ на Львів затримав остаточне формування корпусу УСС) на вірність австрійському імператору та державі присягнули лише вони. Австрійське командування подрібнило легіон на окремі сотні, а сотні, в свою чергу на загони по 20 бійців (стежі), які використовувалися переважно у розвідувальних цілях.¹⁹

Невдовзі СВУ разом з іншими організаціями змушена була емігрувати до Відня, тікаючи від російської армії, яка на початку вересня прорвала австрійську оборону й окупувала значну частину Східної Галичини. У Відні, зокрема, перші біженці з’явилися наприкінці літа. На середину вересня по всій країні їх, за даними місцевої газети “Arbeiterzeitung” нараховувалося близько 70 тис.,

Золочівського р-ну Львівської обл. В сім’ї греко-католицького священика. Навчався в університетах Чернівців та Львова. Студентом вступив до Русько-української радикальної партії, входив до її Головної управи. 5.5. 1900 р. організував у с. Заваллі Снятинського пов. перший у Галичині осередок українського пожежно-гімнастичного товариства “Січ”. Заснував численні осередки у Снятинському і Коломийському повітах. У квітні 1908 р. очолив у Станіславі (тепер І.-Франківськ) центральну управу “Січей” – Головний січовий комітет. У 1912 р. став генеральним отаманом об’єднання “Січей” – Українського січового союзу, при якому у 1913 р. було засновано напіввійськову організацію – УСС. Помер 19.10. 1941 р. у Коломиї.

¹⁷ За іншими даними – 2 тис. осіб (див. Попик С. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці, 1999. – С. 55.

¹⁸ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 36.

¹⁹ Там само.

більшість з яких були євреї.²⁰ За даними С. Попика, які він наводить у своїй роботі “Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни”, що вийшла друком 1999 року у Чернівцях, серед 137 тис. біженців, які наприкінці 1915 року перебували у Відні (в’їзд в столицю контролювався владою значно жорсткіше), більшість становили євреї – 77 тис. Поляків нараховувалось 41 тис., а українців лише 17,8 тис. осіб.²¹

Крім того, у пошуку винних за власні невдачі відступаючі Габсбурзькі війська, насамперед угорські частини, поряд з терором місцевого українського населення, тисячі людей гнали до Австрії, де кидали до таборів. Чи не найгіршою славою серед них користувався Телергоф²², де в жахливих умовах тримали 30 тис. українців[312, С. 298]. Крім того функціонували концтабори в Глейсдорфі, Катценау, Освенцімі, Терезіанштадті та ін.

З кінця серпня 1914 року Головна українська рада перебралася до Відня. Українські політичні діячі, які зібралися у травні 1915 року, реорганізували її в Загальну Українську Раду, яка складалася з 95 представників різних політичних сил. На чолі президії ЗУР – виконавчого органу Ради став К. Левицький. У нього було п’ять заступників – Л. Бачинський, М. Василько, М. Ганкевич, Є. Петрушевич, О. Скоропис-Йолтуховський.

12 травня 1915 року був оприлюднений маніфест ЗУР.²³ Серед її вимог було домагання незалежності Російської України, яку, на їхній погляд, мала завоювати Австрія та широкої автономії для Східної Галичини й Буковини. Однак, після обіцянки офіційного Відня ще більшої влади в Галичині полякам, ЗУР, на знак протесту, прийняла рішення про саморозпуск. Відтоді інтереси

²⁰ Попик С. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці, 1999. – С. 66.

²¹ Там само. – С. 68-69.

²² Подеколи зустрічається й назва Талергоф – див. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 43.

²³ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 44-45.

українців із західних земель представляв український клуб віденського парламенту на чолі з Євгеном Петрушевичем.*

Активно розгорнув свою діяльність Союз визволення України, який мав підтримку з боку німців та австрійців. Вважаючи себе репрезентантом інтересів українців, котрі перебували під владою Російської імперії, Союз намагався використати війну й здобути самостійність України. Її майбутнє членам СВУ бачилося як “конституційної монархії з демократичним устроєм, однопалатною системою законодавства”[118, С. 2971]

СВУ розгорнув широку інформативну діяльність в центральних та нейтральних державах, організувавши там свої представництва. В Німеччині Союз представляв О. Скоропис-Йолтуховський, Туреччині – М. Меленевський, Болгарії і Румунії – Л. Ганкевич, Італії – О. Семенів, Швеції та Норвегії – О. Назарук, Швейцарії – П. Чикаленко.

Активною і в цілому успішною була видавнича діяльність організації. У Відні Союз видавав “Вісник Союзу визволення України” (редактори В. Дорошенко, А. Жук, М. Возняк) і тижневик “Ukrainische Nachkichten”, у Лозанні – “La Revue Ukrainienne”. Крім цього, СВУ видав близько 50 книг і 30 брошур про Україну німецькою, англійською, французькою, італійською, турецькою, угорською, румунською, шведською, хорватською, болгарською та чеською мовами.

За підтримки і допомоги українських культурницьких діячів з Галичини та Буковини й дозволу німецької та австро-угорської військової влади СВУ проводив значну роботу серед військовополонених українців з російської армії. Заходами Союзу їх було зібрано в окремих таборах: близько 50 тис. у Німеччині

* Народився 3 червня 1863 року у Буську. У 1907-1918 роках – посол до австрійського парламенту, 1910-1914 років – до галицького сойму, заступник голови Українського Соймового клубу у Львові. З 1915 року заступник голови Загальної Української Ради, однак активної участі в її роботі не брав, не погоджуючись з лояльною до австрійської влади позицією керівництва Ради. У 1917 році очолив Українську Парламентську Репрезентацію. Пізніше очолив ЗУНР. Помер 29.8. 1940 року в Берліні.

і 30 тис. в Австрії”[118, С. 2972]. Загалом у таборах у Німеччині та Австро-Угорщині перебувало понад 2 млн військовополонених з Росії.²⁴

Здобуття державної самостійності України СВУ ставив у залежність від подальшого перебігу військових дій, їх продовження. Але справедливість вимагає визнати, що, крім вузькополітичної орієнтації на певні європейські країни, була ще й орієнтація на Європу у широкому розумінні, орієнтація на традиційні цінності демократії, свободи, індивідуалізму, на європейський рівень розвитку національної культури, цивілізації.

У статті М. Ганкевича “Визвольні лозунги під час війни”, що була надрукована в газеті “Ukrainische Nachkichten” у липні 1915 року, висловлено досить поширений погляд на війну і її зв’язок з національно-визвольним рухом, що зростав. Лозунг національного визволення взяли на озброєння різні політичні сили, в тому числі і реакційні, що по-фарисейськи його експлуатували. Водночас, визвольні змагання недержавних народів, у тому числі українського, М. Ганкевич розглядав як продовження європейських традицій Французької республіки, англійської демократії, тобто загальноєвропейських здобутків “політичного розвитку”, боротьби проти деспотизму [389].

В силу політичних обставин СВУ особливі надії покладав на розгортання військових дій як засобу досягнення державної самостійності. Разом з тим, “Ukrainische Nachkichten” була далека від апологетики війни. У статті В. Темницького “Миролюбні думки” зазначено: “Живемо у тяжкий час, але не для війни, а для миру. Мир є природний стан людини. А запорукою, гарантом мирного подальшого розвитку можуть бути лише свобода, рівноправність як на рівні держави, так і на рівні особи – громадянина”[389]. У газетних статтях зроблено спробу осмислити проблему визволення на тлі інтересів країн Європи. Не раз йшла мова про те, хто буде майбутнього мирного розвитку молодих держав Східної Європи, що виникнуть як результат процесів національного

²⁴ Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – С. 75.

відродження – Росія чи Німеччина? Відповідь часто була далеко неоднозначною, бо українські політичні діячі мали реальні підстави для сумнівів щодо усвідомлення європейськими країнами самої потреби державної самореалізації недержавних народів, зокрема такого численного, як український.

Реалії ж національної політики Російської імперії та й відповідні програми більшості російських політичних партій не давали права бачити прихильником національно-визвольних рухів. У політичній концепції СВУ домінувала думка про те, що збереження довготривалого миру в Європі залежатиме від позитивного вирішення національних проблем у Російській імперії і на Балканах, бо їх нерозв'язаність несе у собі початок ще жорсткішого військового конфлікту, ніж Перша світова війна [389].

На подібних позиціях стояла і редакція журналу “*La revue Ukrainienne*”, що видавався у Лозанні (Швейцарія) французькою мовою. Редагував часопис професор Артур Зелбіл (1878-1958 роки), який народився у селі Облазниця Жидачівського району на Львівщині, а в той час проживав й працював у Швейцарії.

Мета журналу, вказував у першому номері у програмній заяві редактор А. Зелбіл, просвітницька, бо, хоч українське питання не нове, тим не менш Україна залишається для більшості людей у Європі, “навіть освічених, невідомою країною”. “Дуже важливо, щоб післявоєнна політика центральних європейських країн виражала “вимоги всіх пригноблених народів”[386, С. 7].

Для повнішого висвітлення українського життя редакція цього часопису повідомляла про нові журнали і газети, які прихильно ставилися і обороняли українську справу. Так, було оголошено, що “спеціальний угорський комітет, прихильник України, з початком 1916 року видаватиме в Будапешті угорською мовою журнал “Українія”, присвячений українському питанню. Уже в перших номерах цього маловідомого журналу його редактор Г. Стрипські у співавторстві з Б. Варгою розглядають “Слово о полку Ігореві” як “українську народну героїчну епопею”. А в №13/14 за 1916 рік Г. Стрипські у статті “Українські козаки” виправляє спотворене уявлення про українських козаків,

“рабою якого досі є чи не весь світ”, показавши, що “історія українських козаків – це історія українського народу”.

Оцінюючи провідну ідею культурно-просвітницької роботи СВУ в таборах як національну, українську, О. Скоропис-Йолтуховський зазначав: “Те, що величезна більшість московських рабів вернеться з полону, не переживши вогненного відродження революції, цілком свідомими українцями, отже справді вільними людьми, це те, що найцінніше з нашої спільної праці лишиться назавжди як абсолютна культурна вартість, яку вклав у скарбницю людської культури кожен з тих, хто в цій справі брав участь” [317, С. 19].

Основну увагу автори та видавці періодичних видань періоду Першої світової війни звертали на українські землі, що перебували у складі Російської імперії. При цьому вони дотримувалися такої позиції: український народ має державно самореалізуватися, визволитися від російського царизму. „Союз визволення України” (СВУ) діяв у рамках так званої теорії мазепинства, яка мала прихильників і серед відомих галицьких та буковинських соціал-демократів, відповідно, і “Ukrainische Nachrichten” стала трибуною проголошення цієї теорії.

Зрозуміло, що хоча видання СВУ українською і німецькою та французькою мовами у своїх вихідних даних не позначалися як військові чи таборові видання, деякі дослідники української преси, зокрема С. Кость, Г. Кривошея вважають, що вони є складниками української військової преси [171; 173-175].

Отже, завдяки діяльності Союзу Визволення України розпочалася ідеологічно-просвітницька робота в таборах українських полонених, а іншомовні видання Союзу, особливо його газети й журнали, сприяли прихильному розумінню української проблеми серед інших народів і держав, що безумовно, як позитивно позначилося на житті полонених, так і заклало фундамент для становлення і розвитку нового виду преси - української таборової журналістики.

В тематичній діяльності таборової журналістики можна виділити декілька етапів, які хронологічно збігаються з суспільно-політичною ситуацією в Україні

і визначають специфіку функціонального призначення цієї преси. Перший етап – від зародження таборової преси і до кінця 1916 року. На цьому етапі часописи акцентують увагу на культурно-просвітницькій і просвітньо-політичній діяльності, критиці самодержавства, розвінчанні суті війни, єднанні українців Галичини і Наддніпрянщини, задовольняючись вимогою автономії у складі Росії

Другий етап - після 1916 року, коли на зміну вимоги автономії України приходить лозунг самостійної Української держави. В окремий період можна виділити етап збройної інтервенції Росії проти УНР. В цей час редакції висловлюють підтримку Центральній Раді, вказують на необхідність збереження суверенітету України через відокремлення від Росії.

Третій етап припадає на роки, коли Україна знову опинилася в орбіті інтересів Росії і лише таборова та еміграційна преса, за деякими винятками, були тим речником, що не давав воякам занепасти духом, вчила, як діяти у нових умовах. Щоправда, подеколи тематичні напрямки, розпочаті на першому етапі, продовжувалися і в подальшому, збігалися.

На цю особливість вказує дослідник історії української преси І. Крупський [177, С. 105-112].

Поряд із загальнопросвітницькою діяльністю таборові часописи намагалися роз'яснити відмінність української і російської мов, тобто довести, що українська мова цілком самостійна, окрема, чого українці не завжди розуміють. Зокрема, у статті “Чому нам треба рідної школи” її автор Петро Школяр наводить такі факти: “Діти вважають, що крыльцо (призьба) - це пташине крило; вислів путать (помилятися) означати “путати коня.” А речення “красная роза выглянула из калитки” розуміють, ніби хтось висунув червону квітку”[272].

Зрозуміло, вихід часописів українською мовою певною мірою утруднював читання. Адже полонені ніколи раніше не бачили українських часописів, тому часто нарікали: “Як це так! Часопис друкується нашою мовою, а деяких слів не розбереш. Яка ж це наша мова, коли її не розуміти?”. На ці питання редакція часопису “Розвага” дала відповідь у редакційній статті “Шануймо рідну мову”, у якій роз'яснювала, що причини такого становища в тому, що українцям “уже в

школі вбивали в голову, що це мова погана, мужицька, і змушували переходити на “панську”, тобто руську”, і наводила для цього численні приклади – в українському місті звучить російська мова, в армії української мови не почути, й закликала: “Говорімо все і всюди тільки рідною українською мовою” [272]. Невіддільним від мовного питання було національне виховання читачів, яке на сторінках таборової преси здійснювалося в загально просвітницькому дусі. Яскравим прикладом цього може слугувати стаття Українця “Хто має більше прав в Росії – жиди чи українці?”[71].

Для згаданої статті характерним є історичні екскурси, принцип контроверсійності фактів, широке використання прямої мови, діалогів, що надає публікації більшої достовірності.

Виходячи з аксіоми, що “немає в світі таких безправних, як жиди” (у слові жид нічого образливого не було. Так тоді називали євреїв. До речі, в такій інтерпретації звучить і нині це слово в польській мові), автор усе ж зазначив, що попри все євреї мають можливість писати своєю мовою, видавати книги, газети, мають свої школи, в яких вчать рідною мовою, об’єднуються, зрештою, у свої громади. А що мають українці? “Не маємо ніяких прав Крім права мовчати та день і ніч працювати на панів та їх підлизнів” і підводить, використовуючи історичні аналогії, до потреби самоусвідомлення себе як нації. Про необхідність цього свідчить діалог, свідком якого став автор статті в одному з таборових бараків:

- Не треба! Не надо!
- Кого, - питаю, - не треба?
- А Вкраїни і якихось там українців.
- А ви хто такий, питаю?
- Я- захітнік вери і отечества.
- А з якої губернії?
- З Курської.
- То ви руський.

- Нет, я малорос.
- Та який же малорос, коли вищий від мене.
- Не знаю... Сам ротний так говорив мені, що я хахол, або малорос.

Малорос... Ганьба і сором! Що за малорос? Малий ростом? Ба ні, бо ми, українці вищі ростом від росіян, “великоросів”. У гвардію все українців набирають... А може нас мало? - Кажуть, що мільйонів 40” [71]. Таке поєднання різних стилів дозволило авторові не лише точно передати факти, але й своїм розмірковуванням-коментарем акцентувати увагу на проблемі з метою виправлення становища. Винним у цьому таборова преса небезпідставно вважала російський царат, який є “вічним ворогом мужицького народу... І добре буде, коли кожний народ буде мати своє правительство”[272].

Таборові часописи постійно роз’яснювали необхідність вчитися, відвідувати різні курси, записуватися до духовних і загальнопросвітніх шкіл. Ця тема розроблялася не лише газетно - публіцистичними, але й літературно-сатиричними жанрами. Наприклад, редакція газети “Розсвіт” 1 березня 1917 року у передовій статті “У просвіті й організації наша сила”[273], що за обсягом займала цілу газетну полосу, закликала боротися за просвіту, бо “щоб відрізняти правду від кривди, треба вчитися”, а у вірші, підписаному псевдонімом Пройдисвіт, теж саме обґрунтовувалося поетичними рядками [276].

Зрозуміло, ефективність газетних виступів з проблеми навчально-виховного процесу була б вищою, коли б полонені активно займалися самоосвітою. Однак це було не так. “Не раз чути: “Не ходи в салю, не слухай учителів, не ходи на їх читання, бо се продавці Росії”, - писав А. Довгий у кореспонденції “До полонених” в газеті “Розсвіт” [274]. Редакція на цю публікацію відповіла статтею “Хто зраджує”, оформленою в стилі передової. В ній використовує лише факти, не надаючи їм жодного коментаря. Але майстерність журналіста полягає саме в тому, щоб підібрати потрібні факти і показати їх в певній послідовності. Узагальнені ж положення цієї статті знайшли відображення у вірші Чалого “Не зрадник той” [275]:

...Не зрадник той,
 Що вітчизну свою кохає,
 Для неї щастя лиш бажає,
 Що без вагання в лютім бою
 За неї й ляже головою...
 І вважає, що зрадник той, хто нічого не бачить
 і не хоче бачити, а все спить
 сном непробудним. Не вважає,
 що хата вся в огні палає...
 Що з нею й все добро згорить.
 Не піднімається. Лежить.

Для переконання читачів у правдивості фактів, редакції часописів зверталися й до алегоричних образів, відповідних стереотипів, створених народною творчістю. Це добре видно із публікації “Сова” в газеті “Розвага” від 27 січня 1918 року[272], яка за жанром наближена до прозової байки й “присвячена” “гасителям світла”. Образ сови автор використав не випадково. Відомо, що це птахи, які ведуть нічний спосіб життя, бояться світла. У народі ж усе, що пов’язане з ніччю, темрявою сприймається негативно. Уже сам початок байки має певне стилістичне забарвлення, “працює” з самого першого речення на розкриття теми, повнішого донесення змісту до читача: “Росія, країна неволі і тьми, може похвалитись одним: великою (кількістю) сов... Сова любить тьму, а боїться, ненавидить світло. І тому в Росії їх багато”. Коли ж Росія змушена була погнати їх, аби самій врятуватися, вони чкурнули в полон й забули про “царя і отечество”. Опинившись в іншій країні, в темних бараках, “їм знову стало мило жити”. Аж і тут увірвалося світло - “злякалися сови і хочуть його погасити”. Та чи “гасителів світла” юдами і провокаторами. Таке поєднання слів Біблії і термінів сучасності сприяло утворенню певного негативного образу – стереотипу [275].

Інтерес редакції до ворогів просвіти не був штучно роздутим і викликав зрозуміле побоювання, щоб “мертві душі” не могли перемогти, бо від цього

залежало певною мірою й доля майбутнього українського війська. А що ці “гасителі світла” були реальними, а не вигаданими, засвідчила редакція “Розсвіту” в дописі Максименка “Мертві душі”. Із записної книжки “Івана Свинаря”, який заносив до свого блокнота усі “гріхи українців”, зокрема, що “они юрбою стоять й кричат: “Давай нам Україну, мы хотим отдельной державы”...

Намагалися редакції таборових часописів давати й уроки політичної грамоти точніше, її ази. Зокрема, у зверненні “До полонених українців” редакція підкреслювала, що в Російській імперії український народ за чисельністю найбільший після російського, а Україна багата на різні корисні копалини, тому й “відділення України було б для Росії дуже не вигідним, бо похід в Галичину російських військ мав на меті заволодіти ще й тою частиною українського народу, з котрого, як з джерела, випливали ідеї самостійності України”. Відтак, на основі фактів доводиться думка про те, що “наш народ має право на самостійний розвиток”, вказує на шляхи, якими до цього треба йти. Це передусім, висока свідомість і єдність нації: “Нехай кожен стає свідомим українцем і піднесе клич перед світом про самостійність своєї нації”[276].

Зрозуміло, для цього не можна обмежуватися лише закликами, читачів треба було переконувати прикладами з життя, просто тлумачити складні речі. Зразком може бути редакційна стаття “В організації сила”[273]. За її основу взято факт, з якого й починається розповідь: “Нам наказано: отсей має блискучі гудзики, сей звідочки на лобі (малося на увазі на кашкеті, що символізувало владу.), той шаблю, тамтой сюрдут, ото є “вищі”, перед ким ви мусите гнутися”. “Але ж чому?” - запитує автор кореспонденції, і наводить приклад “Візьмемо громаду. У ній є громадське начальство: староста, зборщик, десятник, які слідкують за тим, щоб в громаді був лад. Вони одержують за те гроші мають деякі права, й їх числять “вищими” в громаді. А як провиняться – їх звільнять. Отже, громада є вища й мусить бути вища за своє начальство.” Це останнє речення редакція виділила шрифтом більшого кегля і набрала його в розрядку. І це положення “спроектувала” на державне життя, зазначивши, що даний

принцип повинен діяти в державі. У Російській імперії, доводить автор, роль громади зведена нанівець, й, поставивши питання “Чому це так?”, сам дає на нього відповідь: “.. бо громадяни не йдуть гуртом, не з’єднуються для оборони своїх прав, вони не зорганізовані... Нас 180 мільйонів, а урядників не більше двох мільйонів, тобто на кожних 60 чоловік не більше одного начальника. Ми ж, як та отара овець. Череду в 500 штук пасуть 3-4 чередники й роблять з чередою, що хочуть: хочуть – пасуть; ні – обложать усю череду й голодну заставляють лежати цілий день. А щоби було, коли б уся череда накинулась на пастухів?..” І далі за допомогою подібних розмірковувань автор робить висновок, акцентуючи на ньому увагу читача виділивши шрифтом: “Сила народу в організації. Організація – єдиний спосіб здобути кращого життя, й хто почуває себе людиною, той мусить бути в гурті, в організації”.

Виходячи з того, що статистичні дані є важливими засобами доказу істини і переконання у ній читачів, редакції таборових часописів часто використовували у своїх публікаціях цифрову аргументацію з метою показати, як Росія обдурює українського трудівника [372]. Зазначивши, що більшість української землі належить російським панам, які й продають плоди цієї землі, а бідаки змушені їхати на заробітки по цілому світі, автор звертає увагу й на інші аспекти життя українського селянина.

“А коли наш чоловік бачить м’ясо в хаті?, - виділяє розрядкою автор інше запитання і додає: - І це тоді, коли Україна має 30 млн. штук худоби, себто третину того, що має сама Росія, а безрогих тварин та домашніх птиць половину того, що має Росія”. Газета подає й інші факти “підкування” Росії про українських трудівників: “Податки на українське населення накладаються більші, як на московське. Приміром, десять українських губерній платять 26 % всього російського податку, а решта 74% платять 43 російські губернії. Цукор – рідкість на столі українського трударя. Коли селянин приходить до другого в гості, то дітям як гостинець дає по грудочці цукру. А де ж дівається 88 % цукру, що його виробляє Україна в усій Росії?.. Україна добуває 79% вугілля імперії, але з Донбасу воно йде в Росію, бо й навіть добрих доріг в Україні немає, однак

до Москви прокладено навіть залізницю...”. Наводилися й інші факти. На їх основі автор кореспонденції робив висновок: порятунок України лише у виборі самостійної держави: “Багато з Вас каже, що нам треба лише разом з великоросами змінити правительство, і доб’ємося свободи. Дуже помиляєтеся, бо завше сильніша нація старається поневолити слабшу. А тому назавжди сказати: “Ми, українці, хочемо бути господарями в своїй хаті, геть з чужинцями!”. Тільки у власній, незалежній Україні зможемо використати величезні багатства нашої землі й обернути їх на добро власного народу”.

Систематична публікація таких матеріалів позитивно впливала на формування світогляду полонених в іноземних таборах. Свідченням цього є публікація в газеті “Вільне слово” відкритого листа, озаглавленого “Голос пробудженого українця”, в якому стверджувалося, що багату Україну грабують чужоземці-росіяни, й на конкретних цифрах і фактах зроблено висновок: “Росія для нас не матір, а розпусниця” [71].

А що це було так, свідчило висвітлення воєнних подій Першої світової війни, в якому розвінчувалася антиукраїнська, антинародна політика самодержавної Росії.

Публікації таборових часописів свідчили, що Росія є ворогом України. Ці факти знайшли узагальнення в статті Ф. Якимця “Що принесли нам, українцям, російські війська”, надрукованій у газеті “Вільне життя”.

Стаття побудована на обширному фактологічному матеріалі, найголовніші її положення поліграфічно виділені. Серед них, наприклад, такі: “Починаючи від Петра I в Росії розпочинаються війни, які не стихають і досі: 21 рік українські козаки мусили воювати на боці Росії проти шведів за Балтійське море; 8 років вела війну Росія проти Туреччини за Константинополь і Дарданелли, де полягло немало українців. Тисячі наших земляків загинуло й під час війни на Кавказі, що тривала 62 роки. Відтак чотири війни оголошував уряд Росії Персії, воював проти Японії. В цілому за 205 років, - стверджує автор, - Москва вела війну 132 роки, й українцям за допомогу “відплатила щедро”: Микола I запровадив 25-літню службу, Микола II скасував недільні українські школи.” [70].

Виходячи з того, що максимального ефекту можна досягти при поєднанні статистичного матеріалу й емоційного загострення фактів, редакції часто використовували прийом емоційного впливу на читача. Наскільки вдало це виходило, свідчить розмова дітей в школі під час різдв'яної ялинки [71]:

Перша учениця: - В мене кофточка старенька.

Друга учениця: - Й я маю лихую.

Третя учениця: - А моя хорує ненька,

В брудному й святкую.

Четверта учениця: - А я (слізки утерла)

Родини не маю:

Тато в війську, мати вмерла

Та так і блукаю.

Учень перший: - А ми звістку одержали –

Тата в війні вбили.

Цілу нічку всі не спали

Та все голосили.

Учень другий: - Я й куті не їв учора –

Дома не придбали:

Сестра в наймах, мати хвора –

Чужі ж не позвали.

Акцентуючи увагу на викритті політики Росії, редакції таборових часописів намагалися переконати читачів у тому, що в ході війни Росія хотіла знищити українців як націю, роз'єднати галичан і наддніпрянців. З цією метою на сторінках таборових газет друкувалися не лише редакційні статті, але й численні листи читачів. Так, редакція “Розсвіта” надрукувала лист І. Довгого “Один день на позиції” [273]. “Я прожив свій вік і не знав, – писав полонений, – що за кордоном живуть такі люди, як ми, і говорять такою ж мовою. Як ішли ми на позиції, нам начальники говорили, що то “варвари”, “вражі”, “звері”. Я вірив, доки не потрапив у полон. І далі розповів про зустріч “ворогами” хлібом і

сигаретами, співали однакові з наддніпрянцями пісні. Після цих зустрічей полонені прозрівали.

Такого ж висновку дійшов й автор спогадів Л. Українець, надрукованих у часописі “Вільне слово” під заголовком “як захищав отечество” [71], полонений Е. Птиця, який в листі “Моя стріча з ворогом” [276] розповів, як галичани врятували його від смерті.

Перелом у душі солдатів російської армії не був випадковим. Він назрівав давно. Адже вояки бачили, що для Росії життя солдата не було нічого варте. Ось як, наприклад, розповідав у рубриці “Листи з війни” один з дописувачів: “Ми на позиції. В окопі - грязь по коліна. З рання й до вечора обстрілюють нас ворожі гармати. Ворога ще не бачили, а вбиті вже є. Офіцери живуть у селі, приходять до нас лише вночі. Приходив і сам капітан батальйонний. Ми скаржились, що нам стріляти не дають, а ворог стріляє. А капітан: “Нехай собі стріляє. Колись вистріляє усі снаряди, а у нас будуть цілі, і ми їх тоді поб’ємо”. “Адже нас вбивають”, - каже хтось. А він: “Се нічого. Людей у нас хватить, а снаряд дорогий”.

Неодноразово таборові часописи висміювали бездарну воєнну політику Росії. Цікавий, зокрема, анекдот “Два банкіри” (“Розсвіт” – 1916. – 26 березня), в центрі якого діалог між ними: “Кому скорше позичив би ти гроші?, – питає один банкір другого, - Миколі ІІ чи Миколі Миколайовичу?

– Миколі ІІ, бо він цар.

А я - Миколі Миколайовичу, бо він, що бере, то віддає. Взяв Львів – віддав назад. Взяв Перемишль - і віддав. Взяв Тернів - теж віддав, а потім додав і те, чого не брав, ще й навіть головну команду віддав назад”.

Поступово редакції таборових часописів підходили до висвітлення складних політичних проблем, серед яких, наприклад, був майбутній політичний устрій держави. Причому уже з другої половини 1916 року висловлюються окремі думки про самостійність України. Зокрема, Ф. Якимець в статті “Автономія чи самостійність”[71] зазначав, що “наша мета є цілковита незалежність. Автономія - перехідний етап”.

Однозначно про майбутній устрій України висловилося й редакція “Громадської думки”. “Ми не хочемо, щоб наша доля була вічно залежною чи то від польського, чи то від російського правительства... Ми хочемо самі рішати свою долю. Ми хочемо самостійної України” [91]. Цій темі була присвячена й карикатура, надрукована у “Вільному слові” [71] під заголовком “На теми дня”: В центрі малюнка зображено глибокий рів. На одному його березі стоїть українець, на іншому - росіянин, який намірився іти “в гості” до свого “родича” й для цього “закони новіє припас”, на що українець відповідає:

Це діло знайоме. Але на цей раз
Твою нову справу та нові порядки
Закинь у канаву.. Нехай там гниє.
Я маю своє, ще ліпше твого...

Питання щодо національного самовизначення розглядалося і в такому жанрі, як памфлет. Його автор зумів знайти цікаву форму, добре побудував діалоги, надавши їм відповідного національного забарвлення. Мова йде про памфлет І. Валика “Сон і дійсність”[274]. Приснився міністрові сон: не встиг він очолити міністерство Росії, як до нього завітали “гості”:

- Прошу вибачення, шановний пане, коли приймає цей портфель новий міністр, я завжди приходжу прохати мої права на самостійність...
- Я не розумію, хто ви, яка самостійність?
- Я Фінляндія, - і дістала з портфеля міністра карту, на якій обвела олівцем лінію, що визначала новий кордон.
- Цього не буде ніколи! - закричав він.
- Якщо ні – візьму силою...

Після недовгих дискусій Фінляндія “бере ножиці й відрізує від карти шматок не щезає”. Однак знову хтось тривожить міністра. На цей раз Польща, яка прийшла в особі жінки і вояка-лицаря, аби забрати свої землі. І не встиг міністр заперечити, як з карти “лицар шаблюкою краяв потрібну частину”. Хотів відібрати, але опинився в руках Шаміля.

– Послушай, дюша моя, я пришел просить тебя один штук: аддай нашим народам Каваказ. Твой русский не умеет с ним ничего хорошо делайт. Зрозуміло, і тут результат не забарився – Шаміль знову отримав Кавказ.

Кульмінацією памфлету є така сцена: “Здалека почулася пісня “І слава, і воля. Ще нам, браття..,” і з’явилась тінь Хмельницького та козаків. Козаки взяли карту ... міністр прокинувся, тяжко зітхнув. Частина його привидів справдилась. Польща самостійна. Від нас залежить здійснити ще й другу частину його сну”. Тобто, мріючи про самостійність, українці вважали, що таке право мають усі народи Російської імперії.

Сконденсовано оформлена ця думка в зверненні СВУ: “За самостійною Польщею 1916 року мусить повстати в наступаючій 1917-ім році самостійна Україна”[71].

Зрештою, мрії про самостійну Україну серед українців-полонених були такими великими, що на початку 1916 року в таборі Раштат вони об’єдналися в організацію, яку назвали “Самостійна Україна”. Тобто “те, що знайшли ми в глибині серця, потайно ховаючись перед чужими та своїми, тепер виявили світові. Того, чого ми хочемо, що має бути змістом нашого громадського життя, що має наш нарід збудити з глибокого сну, це чарівне слово ми не лише вимовляємо, ми боремося за нього.”

Майже в кожному номері таборових часописів друкувалися невеликі оповідання, вірші, вівся “куток гумору”. Зокрема, часто друкувалися вірші М. Чалого, О. Кобця, К. Очерета, присвячені національно-патріотичним проблемам українського життя. Нерідко навіть влаштовувалися конкурси на кращий літературний твір. А про те, що літературних сил було досить, свідчить ініціатива полонених щодо утворення організації “Союз українських робітників пера”, який охоплював би “товаришів, що знаходяться в українських таборах Німеччини й Австрії і які працюють чи тільки ще пробують працювати на українській літературній ниві”[71].

Часто на сторінках часописів друкувалися рецензії на вистави, які ставили самі полонені. Але автори рецензій не лише давали кваліфікований розбір

вистави, але й “виводили” в кінці, як в байках, певну “мораль”. Так, в рецензії на виставу п’єси Б.Грінченка “Нахмарило” після ґрунтовного розгляду гри акторів, розповіді про оформлення сцени тощо, автор рецензії зазначив, що на театр треба дивитися не як на якусь забавку, а як на життєву школу, де висвітлюється життя в усіх його деталях, висміюються хиби суспільства й показується та правдива стежка, що веде до загальнолюдської мети. А далі, після рецензії на виставу, робив висновок: “Дивіться, люди, витягайте для себе користь з вистави, вчіться правди, бо вдома, в боротьбі за насущний шматок хліба, не матимете нагоди вчитися” [275].

Отже, усі таборові часописи виконували найголовнішу функцію – просвітню. Як зазначалося у звіті “Два роки видавничої діяльності в таборі”[272], часописи повинні були “носити більш просвітній характер: знайомити полонених із минулим України, висвітлювати добрі і лихі боки суспільного життя, поволі проводити ідеї Союзу Визволення України”. І це завдання загалом було успішно виконане, про що свідчить, зокрема, відкритий лист до редакції, в якому передано настрої, які панували в таборах під впливом таборової преси: “Писал бы я вам на родном своем украинском языке, но, к несчастью, я им еще плохо владею, хотя я народный учитель и родом с Черниговской губернии. Читаю я ваши листки “Розсвіт” й “Вістник СВУ” й, правду сказать, мне стыдно й досадно за себя, что плохо понимаю свой родной язык”. Далі автор листа запевняв, що докладе усіх зусиль, щоб працювати “для блага своего народа, своей родины”[272].

Редакція “Вільного слова”, наприклад, слушно зазначала, що, зокрема, завдяки таборовій пресі “мали змогу більш-менш освідомитися кількадесят тисяч полонених українців, які іншою дорогою так освідомитися не змогли б. Освідомилося багато людей й інших націй, а також своєю працею ми звернули увагу громадянства всього культурного світа” [71].

Таким чином, можемо стверджувати, що у неймовірно важких обставинах таборова преса не лише успішно функціонувала, але й, як слушно зазначає її дослідник О. Мороз, “розширювала своє коло. Вона досить швидко завоювала

прихильність читацької аудиторії, стала ефективним засобом масової комунікації”[206, С. 68].

Специфіка умов, в яких перебувала таборова преса, зумовила її нове функціональне призначення, нові форми існування. Це вже була не єдина система періодичних видань у межах військового відомства, як було за часів визвольних змагань. Висока дисперсність, недовготривалість виходу багатьох з цих видань не тільки ускладнювали об'єднання їх у цілісну систему, але й унеможлилювали централізовану координацію їх дій.

Незважаючи на складні фінансові умови, редакція звернулася “До всіх патріотів і свідомих громадян України” про пожертву, без чого не могла існувати.²⁵

Попри значні труднощі все ж від 1921 року починається диференціація нової таборової преси: видаються гумористично-сатиричні, кооперативні, літературні газети та журнали. Зокрема, в Каліші виходили літературно-гумористичні журнали “Око” і “Сич”; в Олександрові - часопис кооперації, культури й освіти “Зірниця”, журнал карикатур “Характерник”, сатирично-гумористичні журнали “Окріп” та “Комар” в Ланцуті - літературно-військовий тижневик “Наша зоря” і журнал гумору та сатири “Будяк”; у Вадовицькому таборі - літературний журнал “Запорожець”, політичний журнал “Аванс”; в Тарнові - військовий місячник “До зброї”. Причому ці видання були відомі й за межами таборів, зокрема, до редакції журналу “Веселка” дописували з Києва і Львова, ним цікавився Д. Донцов.²⁶ Журнал видавався на професійній основі, його популярності сприяли твори Є. Маланюка, Д. Драгана, А. Падоліста, І. Зубенка, М. Селея, Ф. Крушинського, М. Кочубеївни та ін.

Треба відзначити цілеспрямованість таборових часописів, суворе дотримання ними профілю видання. Так, в сатиричних журналах усе, починаючи від заголовкового комплексу, “працювало” на гумор, подавалося в сатиричному тоні. Наприклад, “Будяк” видавався з постійним лозунгом

²⁵ ЦДАГО. Ф. 4465, оп. 1, спр. 1063, арк.1.

²⁶ ЦДАВО. Ф. 4465, оп. 1, спр. 335, арк.8.

“Пролетарі всіх бараків, бережіться!” і називав себе органом партії “Бий, куди влучиш”, який “виходить, коли Бог пошле”, а за редакцію відповідає “вітер в полі”.

Зрозуміло, що навіть і злободенні факти на сторінках сатиричних видань діставали відповідне трактування. Зокрема, роз’яснюючи “рівноправні” торгові угоди між Росією і Україною, “Будяк” відзначав: “В Росію з України з одного району за тиждень вивезено 300 вагонів хліба, а в Україну з Росії надійшло 3 вагони парфумерії, 2 - галантереї, 10 - вагонів чрезвичайок і 5 вагонів комісарів”[54]. Якихось коментарів такі факти не потребували.

Поряд із просвітницькою роботою на сторінках військових часописів, як свідчить, зокрема, часопис “До зброї”, йшлося про необхідність і в таборі вчитися військової справи, розповідалося про особливості військового мистецтва в інших країнах, з військової точки зору аналізувалися прорахунки Української армії у минулій війні. Кооперативні ж часописи надавали консультації щодо ведення кооперативної роботи, вели “семінари”, уроки економічного господарювання тощо. Тобто, таборіві часописи виконували певну соціально-психологічну й економічну функції, відігравали, передусім, велику роль у житті українських полонених – стали своєрідним засобом версифікації історії, політики, воїнського духу, процесів розвитку національної свідомості, вірності національним ідеалам в умовах загальної апатії, акультурації та зневіри. Саме ці видання багато в чому допомогли українським воякам зберегти національний психоповедінковий інваріант, віру у відродження Української держави.

У серпні 1924 року були ліквідовані усі табори. Звільнені з інтернування полонені, не маючи роботи на терені цілої Польщі, роз’їхалися по всіх кінцях Європи, зокрема до Франції. Частина емігрувала навіть до Америки, але думка про українське військо не пропала, її неодноразово порушували різні цивільні видання, а в деяких країнах вдалося навіть організувати спеціальні військові органи. Зокрема, чи не найцінніший з військової точки зору був журнал

“Військова справа”, що почав видаватися з 1927 року у Франції, в Парижі, заходами товариства вояків армії УНР.

На його сторінках не лише друкувалися спогади з часів визвольних Змагань українського народу, що було характерним для усіх подібних видань, але й інформувалося про найважливіші здобутки тогочасної військової техніки. Окрім того тут видавалися часописи “Вільне козацтво”, “Українська воля”, “За збройну Україну” та ін.

2.2. Відображення збройної боротьби за Українську державу на сторінках таборової преси

Однією з провідних тем, що знайшли своє відображення на сторінках таборової преси була тема майбутнього України. Чи не найповніше до неї звернувся Мелетій Меленевський²⁷ у своїй статті “Союз Визволення України і російська революція”. У ній автор, зокрема, вказував, що основною метою діяльності Союзу завжди “була вимога політичної незалежності України в її етнічних кордонах і повна демократизація держави. Ці постулати Союз мав намір здійснити за допомогою центральних держав” або шляхом “внутрішньої революції”. Цікаво, що Союз, який з самого початку війни “стояв виключно на варті інтересів України”, повністю поділяв ставлення до царської Росії з боку “пораженців” серед російських революціонерів. Не менш важливим є також свідчення автора про те, що перш ніж розпочати свою діяльність за кордоном як “представник українських аспірацій” Союз узгодив свої цілі з поглядами “видатних особистостей України”.

М. Меленевський вказав також на найактуальніші аспекти боротьби українців за свою незалежність, передавши обов’язки Союзу представникам “руху за українське відродження” на батьківщині: “... ми повинні не тільки продовжити, але й посилити наші зусилля, щоб домогтися повної незалежності українського народу: Україна повинна домогтися реставрації принципів Переяславської угоди 1654 року з ревізією етнічних кордонів українського населення. Заяви, зроблені в цьому напрямку нашими співвітчизниками в Києві та в інших місцях, повинні бути перетворені в життя у повному об’ємі”.

Автор наголосив, що, оскільки в результаті перемоги народу над царським деспотизмом українці Наддніпрянщини мають цілковиту свободу для свого

²⁷ Родом із Таращанського повіту на Київщині. Член Революційної Української партії, пізніше – один із засновників “Спілки” російської соціал-демократичної партії. У 1914-1917 роках – член президії Союзу Визволення України. Подеколи підписував свої матеріали псевдонімами “Басок”, “Тилька” та ін. (Енциклопедія українознавства. Т.4. – Львів, 1994. – С. 1513).

волевиявлення і для “створення вибраної національної репрезентації на демократичних засадах”, Союз розглядає свій мандат як закінчений і продовжить свою діяльність “тільки під контролем цієї національної волі”. При цьому, працюючи серед полонених на окупованих землях і на території центральних держав, Союз слідкуватиме за можливими політичними змінами в Росії.

У червневому, сьомому номері часопису, дві публікації характеризують політичну орієнтацію українських військовополонених. Так, у не підписаній статті “Українські військовополонені і Революція” відзначено, що наші полонені в Німеччині та Австрії з душевним піднесенням сприйняли “крик визволення” в Росії. Вони ухвалили звернення “До народних мас”, в якому говориться: “Ми віримо у перетворення самодержавної Росії у велику федеративну демократичну республіку, в якій український народ і вся Україна отримають гарантію повної автономії”.

З цієї ж статті дізнаємося й про те, що більшість з 22 тисяч осіб з числа військовополонених українців шляхом “вільного плебісциту” висловилися за надання Союзові Визволення України права репрезентувати їхні інтереси.

Продовжуючи цю думку, у дописі “Табори українських полонених”, Олександр Скоропис-Йолтуховський²⁸ зробив висновок, що “фактично всі табори стали складовою частиною політичної організації “Союзу заради Визволення України”, й зазначав: “...культурологічна і національно-політична просвітницька робота серед полонених завжди закінчувалася співом їх національних гімнів “Ще не вмерла Україна” і “Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити!”.

²⁸ Політичний діяч, родом із Поділля. Член Української студентської громади в Києві і Революційної Української партії (1902-1905), пізніше – один із керівників Української соціал-демократичної спілки. У 1906 році засланий в Сибір, звідки втік і з 1908 року перебував у Австрії. У 1914-1917 роках – один із керівників Союзу Визволення України, організатор культурно-освітньої діяльності в таборах українських полонених та української дивізії синьожупанників. У 1920-их роках один із співзасновників Українського наукового інституту в Берліні. У 1945 році заарештований радянською армією й помер на засланні. (Енциклопедія українознавства. Т.8. – Львів, 2000. – С. 2870).

Діячі Союзу усвідомлювали, що втілити свою політичну програму самостійності української держави можна тільки з допомогою збройної сили. На їхню думку, тільки зміцнення українських січових стрільців, які боролися на фронті під українськими прапорами, зробить українців дійсним міжнародним політичним чинником, матиме великий вплив і на ставлення інших народів та держав до українського питання. Особливо яскраво це виявилось в публікаціях часопису “Вісник Союзу Визволення України”, що почав видаватися у Відні з 1914 року. Так, Володимир Темницький²⁹ в одній із своїх кореспонденцій зазначав, що “наш легіон добровольців є для кожного доказом, що український народ потрапить за свої права стати до оружного бою, що не зрезигнував зі своїх прав до незалежного існування, що готов до здійснення цих прав силою переперти. З цією обставиною муситиме числитися кожний, хто прийде у сяку чи таку стрічу з українським народом”[73].

“Вісник” приділяв велику увагу Січовим Стрільцям, інформував про їхню боротьбу, зазначаючи, що “їх тяжкі бої є доказом, що традиція оружно́ї боротьби українського народу за незалежність незагинула. Вони повязали ту нитку, яка порвалася перед двома століттями в Полтавській битві і показали гідним спадкоємцем козацьких лицарів” [74].

Окрім висвітлення подій в Україні, таборів часописи приділяють посилену увагу організації військових формувань у таборах, учасники яких у майбутньому могли б взяти участь у бойових діях на батьківщині; друкують статті, головним спрямуванням яких є спроба переконати читачів, що німецьке військо - союзник України в боротьбі проти більшовицької Росії. Це диктувалося зверненням української мирної делегації “До всіх громадян УНР”, яке редакція “Вільного слова” роз’яснювала так: “Російські більшовики,

²⁹ Громадсько-політичний діяч, журналіст. Родом з Галичини. Один із засновників і редактор “Молодої України” (1900-1902), активний член і в 1914-1921 роках голова управи Української соціал-демократичної партії, активний діяч Союзу Визволення України. У 1919 році – заступник міністра закордонних справ УНР в уряді В. Чеховського, міністра закордонних справ в уряді Б. Мартоса.

розігнавши Всеросійські установчі збори, йдуть війною проти українського робочого люду, проти українських селян, робітників, козаків, проти українських соціалістів... Для того, щоби скоріше вигнати розбишак і дати лад та порядок у нашому краї, призвали ми німецьке військо допомогти нам у цій роботі. Разом з німецьким військом йде до нас свіжа українська армія, зложена із наших полонених братів, котрі так довго чекали на поворот до рідного краю. Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян УНР спокійно і довірливо стрічати німецьке військо й ставати разом з ними до оборони рідного краю”[72].

Навіть у цей складний час редакції таборових часописів продовжували опікуватися долею полонених, аби до повернення на батьківщину вони отримали не лише національно-патріотичний гарт, але й навички господарювання на своїй землі. З цією метою з січня 1918 року в таборі Зальцведель почав видаватися часопис “Селянин”, зміст якого віддзеркалюють вже самі назви публікацій: “Птахівництво – дохідна галузь”, “Як охороняти садок од весняних приморозків” тощо. Постійно в таборах функціонували й різні професійні гуртки, школи.³⁰

З початком наступу більшовицьких військ в Україну таборіві часописи друкують листи читачів, з яких випливає готовність іти на захист рідної землі. Причому друкувалися листи як від окремих полонених, так і колективні. Зокрема, редакція газети “Розсвіт” у червні 1917 року подала колективний лист такого змісту: “Ми радо годимося боронити нашу дорогу Україну, наших батьків, матерів і діточок до послідньої каплі нашої крові. Не дамо на поталу свого краю супостатові, який би він дужий не був”[275]. Редакція “Вільного слова” під рубрикою “Полонені українці на поміч Україні” надрукувала колективний лист за підписом кількох десятків полонених з різних робітничих команд, у якому вони виявляли готовність іти обороняти рідний край від ворога і дякували редакції за науку [72]. Такі дії полонених усіляко заохочувалися. Наприклад, Б. Лепкий у передовій статті “Вецяяр, 2 березня 1918 року”

³⁰ ЦДАВО. Ф. 4465, оп. 1, спр. 1026, арк. 1, спр.1024., арк.3.

закликав: “Слухайте Центральну Раду, спішіть в рідний край, щоб стати в оборону. Хай провадить Вас дух Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, віщого Тараса.

“Перший відділ з 800 козаків-солдатів і 40 офіцерів виїхав”, підкреслила редакція “Вільного слова” у кореспонденції “До оборони України”[72] й повідомляла про формування другого відділу. Писали часописи й про урочисті проводи вояків, про їх зустріч на українській землі [91]. Про те, що вояків зустрічали прихильно, свідчать архівні матеріали. Так, в одному із звітів відділу преси УНР відзначалося, що “Українська армія серед населення популярна і всі її ждуть”³¹

У середині 1918 року таборіві часописи потрапили в гостру скруту: бракувало паперу, шрифтів, фарби, наклади газет не встигали розходитися, бо кількість полонених зменшувалася. За цих умов було прийнято рішення закрити “Громадську думку” і “Розсвіт”, а видавати спільну газету на усі – табори – зальцведельське “Вільне слово”. Закриті ж таборіві друкарні намічалось перевезти в Україну, де друкувалися б газети для українського населення. На цьому завершується перший етап діяльності української таборіві преси. Правда, після припинення Союзом Визволення України роботи у таборах, видання “Вільного слова” не було тривалим. Незабаром воно перейшло у розпорядження української військово-санітарної місії і після виходу ще п’яти номерів з лютого 1918 року перестало бути таборіві газетою й набуло права вільного поширення, але невдовзі стало виходити під назвою “Шлях” як орган урядової місії для репатріації полонених.

У той час, коли українські вояки з Наддніпрянщини перебували в таборах для військовополонених на території Австрії й Німеччини, війська ЗУНР чинили опір польським загарбникам. Однак, уже в листопаді 1918 року польські вояки окупували Львів, після чого почалися масові арешти українських політичних

³¹ ЦДАВО. Ф. 4465, оп. 1, спр. 156, арк.4.

діячів, інтелігенції, військових, тоді ж були створені табори для полонених стрільців у Пікуличах та в Ланцуті.

Незабаром й українські війська С. Петлюри розділили долю галичан: Польща як союзник України в боротьбі проти більшовиків, розірвала без попередження підписаний з Україною у квітні 1920 року договір і уклала в жовтні цього ж року перемир'я з Росією, припиняючи водночас свої військові дії на більшовицькому фронті [161, С. 7]. Військові формування армії УНР вели ще самостійні бої з більшовиками, однак внаслідок переваги противника, починаючи з листопада 1920 року, почали переходити на західноукраїнські землі, зайняті польським військом. 21 листопада 1920 року вся українська армія перейшла Збруч, була роззброєна військами недавнього союзника і інтернована в табори розташовані по всій Польщі, а згодом - і Чехословаччині.

Незважаючи на жахливі умови, запроторені в табори вояки одразу ж почали налагоджувати систему таборових видань [79, С. 322].

Так, за висловом А. Животка, зароджується нова таборова українська преса. Передусім це була преса загальнополітичного характеру, завдання якої влучно характеризувала видавнича секція в Каліші, що видавала часопис “За дротом”: “Пам’ятаймо, що як би не склалося життя, чоловік все - таки своєю волею, своїм переконанням впливає на кожний результат подій часу. А для цього потрібно розбиратися в тому, що діється навкруги його... Піти назустріч і допомогу - в цьому ставить собі завдання редакція цього часопису. Хай же наш журнал народжує нову силу в душі тих, хто під впливом останніх тяжких подій і втоми може бути близький до зневіри”. Таку ж мету ставили перед собою й редакції інших часописів. Так, приступаючи до видання газети “Голос табору”, редакція своїм виданням намагалася “урухомити духовне життя в таборі, спровадити його різнорідні течії в одне русло, виховати патріотичний дух серед цілого товариства, стоячи на становищі суверенності українського народу в його етнографічних границях...”[83].

Одним із перших видань нової таборової журналістики був часопис “Голос табору”, що побачив світ 11 жовтня 1919 року у таборі Ліберці (Чехія) за

редакцією четаря Степана Ріпецького³² і неписаним правилом якого був лозунг “Праця одна з недолі нас вирве” [374, С. 42] .

На сторінках часопису друкувалися статті, спрямовані проти зневіри й бездумності, проти втечі полонених до краю, сатиричні вірші, поетичні твори полонених. Один з номерів газети випадково потрапив до США, і на нього великим оглядом відгукнулася редакція “Америки”, зазначивши, що “Голос табору” – це “одна велика школа для десятка тисяч українців, які потрапили за дроти. І чи доведеться цим патріотам потрапити на поле бою, чи ні, вони таки придадуться для України. Використовуючи вільний час, вони приспособляться на будучих провідників в народному життю у всіх областях. Може вони, хоч в часті, заступлять убуток образованих сил, винищених війною”[38].

З 1 листопада 1920 року почав видаватися двотижневик “Український скиталець”. Редагувала його колегія, яка знаходилася у Відні, а друкувався часопис у Йозефові українською і англійською мовами. Уже з першого номера відчувається публіцистичність матеріалів, їх політична гострота, біль за поразку у боротьбі за незалежну Україну.

З виходом у світ часопису “Український скиталець” розгорнулася видавнича діяльність в таборах у Каліші, Стрілково, Олександрові, Шипірно, Ченстохові. Однак цих видань було мало, аби задовольнити потреби полонених. На це звернула увагу й комісія з обстеження українських таборів, відзначивши, що чи не найкраще поставлена видавнича робота у Вадовицькому та Ланцутському таборах, де, зокрема у Вадовіцах, місцеві літературні сили видають журнал “Кайдани”, у Ланцуті, окрім власної газети “Наша зоря”, полонені отримують часописи “Рідний край” та “Син України”.

Проблематика публіцистичних виступів таборових часописів збігається і загалом продовжує тематику, яку вели таборіві часописи ще з 1915 року. Однак розробляється вона “з вищої планки”, оскільки полоненим не треба уже було роз’яснювати ті прописні політичні положення, на яких базувалася виховна

³² Політичний діяч і публіцист. У 1913-1914 роках – член управи товариства “Січові Стрільці” у Самборі, четар УСС, пізніше - голова Української Академічної Громади в Празі (1921-1922).

робота СВУ на першому етапі зародження таборової преси. Редакції таборових часописів “другого покоління” у своїй діяльності керувалися чіткими вказівками командування армії. Серед таких директив було “Положення про організацію культурно-освітньої праці у військових частинах. в Польщі”.³³ Нова таборова журналістика, як випливало з цього документа, виконувала, таким чином, соціально-регулятивну функцію, що полягала в узгодженні дій різних соціальних інститутів, в тому числі партій, класів, груп тощо, яке вирішувалося “на перспективу”.

Саме тому тематичний спектр таборових часописів охоплював такі моменти: 1) збудити ненависть до ворогів українського народу; 2) допомогти зберегти дружні взаємини з союзниками; 3) здійснювати певний нейтралізуючий, а в деяких випадках і деморалізуючий вплив на ворога [378, С. 113]. Слугували цьому як публіцистичні, так і поетичні твори, що, в підсумку, давало найкращий ефект. Так, “Наша зоря” видрукувала вірш В. Островського “Не сваріться, брати”[221], звернення “Панове браття, вояки”, у яких вказувалося на необхідність єднати сили, готуватися до нових боїв.

У березні 1921 року усі таборові часописи надрукували наказ С. Петлюри про українізацію в Українській армії і відтак інформували про його виконання, пропонували різні заходи щодо його вирішення, серед яких, наприклад, утворення в таборах спілок захисту рідної мови, що у своїй роботі керувалися спеціально розробленим статутом [55] залучення до процесу українізації жінок і т.п.

Висвітлюючи життя в Україні, редакції “Нашої зорі”, “Голосу табору” акцентували увагу на антинародній більшовицькій політиці. Так, в одному з номерів “Голос табору” надрукував “Загадку ХХ віку” і просив читачів дати відповідь на питання, “до якої політичної партії належав перший чоловік – Адам?” 1 червня 1920 року редакція надрукувала відповідь: “До комуністів, бо поділився з Євою своєю Богом приділеною власністю – ребром”. “Наша зоря” у

³³ ЦДАВО. Ф. 4465, оп. 1, спр. 335, арк. 1-6.)

статті О. Селими “Хто творив російську культуру?” розповіла, що більшовики даремно хваляться “своїми” подвижниками в літературі і мистецтві, бо ці генії ніколи не були більшовиками і навіть в їхніх жилах тече не російська кров.

Редакції таборових часописів постійно вказували на необхідність просвіти:

Коли хочете, діти, Ви слави,
Геть закиньте книжки під лави.
І не порайтесь над “фоліантами” –
Будьте, діти мої, лише спекулянтами...

Так ненав’язливо, в сатиричному тоні радила редакція “Залізного стрільця” у вірші мій заповіт”[132]. Про те, що вояцтво тягнулося до знань, свідчить замітка “Життя таборів”, опублікована в газеті “Українська трибуна”[340]. У ній повідомляється, що в таборі Ланцут “відбулося відкриття першого на еміграції Українського Народного університету. Перед відкриттям на урочистому засіданні Ради професури обрано ректором університету професора Біднова, деканом історико-природничого факультету – професора Чайківського, деканом військового факультету – генерала Мартинюка”.

За відсутністю іншого джерела інформації для полонених та інтернованих саме редакціям таборових часописів доводилося систематично роз’яснювати суть тієї чи іншої проблеми, спростовувати і розвінчувати різні провокаційні чутки, що мали, здебільшого, антиукраїнський характер. Тобто таборові часописи виконували водночас як соціальні, так і політичні функції, завдяки чому серед полонених розповсюджувалася релевантна інформація - історична, політична, наукова, навчальна і т.д. Окрім того, практикувалися й інші форми роботи. Зокрема, в Тарнові почала функціонувати “словесна” газета “Промінь”, що її читали зі сцени добре підготовлені декламатори.³⁴

За матеріалами таборової преси можна простежити, як Україна все більше потрапляла в орбіту інтересів Росії. Особливо чимало таких публікацій знаходимо в період утворення СРСР. Так, “Український сурмач” у статтях

³⁴ ЦДАВО. Ф. 4465, оп.1, спр 1029, арк. 11.

“Словами діл своїх” (1922. - 22 жовтня), “Вирвати з корінням” (1922. - 29 жовтня) та ін на конкретних фактах спростував твердження більшовиків про рівність усіх республік, переконливо доводив, що “СРСР - ця ж сама стара російська політика тільки під новим соусом”. Зрештою, про те, що утворення СРСР означало кінець самостійної Української держави, свідчила й новоприйнята Конституція, 74-а стаття якої проголошувала: “Суверенітет Української РСР охороняється Союзом РСР”[133, С. 15]. Отже, Україна позбавлялася прав на створення власних збройних сил, міжнародну діяльність, а її громадянство мало вторинний, похідний характер.

Після утворення СРСР перед урядом новітньої імперії постала необхідність остаточного знищення ядра українського визвольного руху, яке перебувало за кордоном. Перший удар було спрямовано проти Українського війська, що зосереджувалося в таборах для інтернованих: до таборів наїжджають численні емісари, маючи завданням схилити полонених до виїзду в Україну “по амністії”. Таборові часописи розкривають цю тему в кількох площинах - передусім роз’яснити становище в Україні і на цьому тлі розкрити причини більшовицької “амністії”. В Україні ж панував голод, і при цьому вона ще мусила, як писав В. Прокопович³⁵ у статті “Страшна книга”[348], допомогти голодуючому Поволжю. Публікації таборових часописів, які змальовували справжнє становище в Україні, спонукали полонених до роздумів, тим паче, що часописи не давали готової відповіді на питання, а лише констатували факти.

Чільне місце приділяли часописи розповідям про те, як поведуться в Україні з тими, хто повернувся в рідний край “по амністії”. Так, в статті “Не треба нас дурити”[348] часопис розповідав про розстріл полковника Гнилорибовського, чие ім’я було відоме усій Україні, - його викликали до Москви і там віддали під

³⁵ Політичний і громадський діяч, педагог, публіцист історик. Народився в Києві в родині священника. Після 1905 року – діяч Української партії радикал-демократів, згодом – ТУП. Редагував журнал “Світло”, автор багатьох статей у пресі, які подеколи підписував псевдонімом С. Волох. З 1924 року на еміграції в Парижі, де тісно співпрацював із Симоном Петлюрою. У 1926-1939 роках – Голова Ради Міністрів УНР. У 1925-1939 роках редагував журнал “Тризуб”.

суд. Зрештою, архівні матеріали підтверджують, що це були не поодинокі випадки, а добре продумана система. Наприклад, Радянський уряд наказав своєму представникові в Німеччині Коппові направляти усіх полонених українців не в Україну, а в Росію, де “відібрати і використати потрібні елементи, а контрреволюціонерів (тобто національно свідомих патріотів України) заслати туди, де вони не будуть шкідливі для совітської влади”.

Завдяки цілеспрямованій діяльності таборової преси процес рееміграції не набув широкого розповсюдження. Про це свідчать і численні кореспонденції, статті, листи до газети. Прикладом може бути кореспонденція “Котра по щоту?” [225], підписана криптонімом А.Л. Її автор, виходячи з конкретного факту, зробив широкі узагальнення: “Прийшла польсько-більшовицька амністія вже вкотре і до нашого табору, але полонені зустріли її, як і раніше, співом Гімну “Ще не вмерла Україна” і вигуками “Слава Головному отаманові Симонові Петлюрі!”. Ніхто не хотів й слухати про амністію. Та емісари довідалися, що серед присутніх на плацу немає інваліда Миколи Петрика. На всі умовляння вийти з бараку він відповідав: “Чого я піду до тих катів? Лишіть мене, бо за себе не відповідаю. Коли ж робітничо-селянська влада пообіцяла “при поверненні в Україну, колишній робітник, слюсар, не стерпів і запустив в цю “владу” милицю: “За мою ногу! За розстріляного “за участь в бандах” батька! За пригноблений народ!”.

Подеколи редакції використовували й сатиричні жанри. Зокрема, “Залізний стрілець” [132] подав “Відповідь запорожців наймитам московського царя Лейби І., що прибули до табору Стрілківського”, написану у стилі листа запорізьких козаків до турецького султана.

Журнали, які видавалися в цей час в Україні, а це була виключно більшовицька періодика [141, С. 56] реагуючи на публікації в діаспорній пресі, змушені були відгукнутися на найболючіші аспекти життя, зокрема, торкнутися й теми голоду. Щоправда, трактували його не як результат більшовицької політики, а перекладали вину за голод в Україні на петлюрівців [106, С. 59]. Так само про численні антирадянські повстання, збройні виступи писали як про

“бандитський рух” Лише таборів часописи, друкуючи розповіді очевидців, дозволяли зрозуміти справжню суть речей. При цьому журнали не прикрашали суті справи, ця тема була для них, як “оголений нерв”. Так, “Український сурмач” розповів про те, що в селі Святинець Староконстянтинівського повіту на Волині за участь “в бандах” розстріляли 70 селян, така ж доля очікувала 48 членів петлюрівської козацької ради [348]. Журнали співчували повстанцям, про що свідчить, зокрема, редакційна стаття “Честь українським повстанцям”[83]. Полонені присвячували їм свої твори.

Заспіваймо пісню,
 Пісню ту журливу
 Про долю повстанську,
 Долю вередливу -

писав полонений під криптонімом А.С. на сторінках “Нашої зорі” [221]. В аналітичних публікаціях обґрунтовувалися причини не сприйняття Радянської влади селянами, акцентувалася увага на методах, якими влада розправляється з непокірними (стаття “Партизанщина на Україні”, надрукована в Українському сурмачі” 26 жовтня 1922 року; “Як панують більшовики” – редакційна кореспонденція “Нашої зорі” за 27 серпня та ін.). У своїх виданнях більшовики намагалися спростувати правдиві факти, викладені на сторінках таборових часописів. Зокрема, вони твердили, що воюють лише “проти бандитів”. Однак, відомий український історик В. Верстюк віднайшов в архівах документи, які свідчать про зворотне. Прикладом є постанова Ради робітничо-селянської оборони “О подавлении кулацких и белогвардейских мятежей в деревне”. Ось деякі пункти з неї: “...Губкомітети оборони мають військово-польові революційні трибунали для розгляду справ про кулацькі заколоти; оголошувати поза законом керівників повстань. Повітовим виконкомам ...під круговою порукою населення покласти на всі села кожного району відповідальність за будь-які заворушення. З сіл, викритих у підтримці чи приховуванні контрреволюційних виступів – заручників розстріляти. Організувати в червоноармійських частинах, що відправляються для придушення повстань,

військово-революційні трибунали у складі трьох осіб [56, С. 117-118]. Ось звідки беруть початок сталінські “трійки”.

Зрозумівши, що силою повстанський рух не перемогти, ЦК більшовиків прийняв рішення, у якому, зокрема, вказував, що для того, “щоб на корю знищити бандитизм, діяти не тільки зброєю, а й словом”. Отже, цілком слушним є твердження таборових часописів про те, що Україна потрібна була Росії лише як хлібна колонія, тому її війська нищили український народ. Не випадково В. Ленін бідкався: “Ми... не можемо взяти хліба з України... і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона (Україна) кишить”. Звичайно, ні про яку незалежну Україну більшовикам не йшлося. Це була ширма. Не потрібні були Москві й ніякі незалежні партії, хоча б і комуністичні. Повчальним з цього приводу є фельєтон, надрукований в “Українському стрільці” ”Пошились в дурні” [346]: делегація галицьких комуністів на чолі з В. Темницьким виїхала до Харкова, аби зав’язати тісніші контакти з більшовиками і домогтися визнання самостійної комуністичної партії Галичини. Однак там дали зрозуміти, що таке питання можна вирішити лише в Москві. Але й у столиці галичани отримали відмову, бо “російські комуністи не можуть допустити самостійної Галичини, тому й мови не може бути про самостійну комуністичну партію цього краю”. До часопису ”Земля і воля” приєднався часопис “Сурма”, що спочатку друкувався в Німеччині, а потім - у Чехословаччині і Литві. Видавався журнал під гаслом “Ідея без діла мертва! З хати до хати! З рук до рук!”.

Залучити українську молодь до військової підготовки для майбутньої визвольної боротьби намагався часопис “Національна думка”, який видавався з 1927 року у Празі.

Проте не всі видання української еміграції приділяли необхідну увагу питанням військового будівництва. У ряді країн Європи, як, зрештою, і на американському континенті, видавалися сотні українських газет і журналів найрізноманітнішого спрямування, однак військова тематика на їх сторінках зовсім відсутня [207, С. 14].

Зауважимо, що після Другої світової війни українські таборів часописи з'явилися в Великій Британії, їх діяльність всебічно дослідила Н. Сидоренко в роботах “Українська таборів преса в Італії” (1945-1947 роки)[335] та “Українська таборів преса у Великій Британії” (1947-1948 роки) [334, С. 110-114].

Отже, українська таборів преса, як, зрештою, і вся національно-патріотична журналістика, що видавалася за кордоном і порушувала на своїх сторінках військові проблеми, - важлива ланка історії нашої держави, бо містить багатющій матеріал для вивчення героїчного минулого народу. Її заслуга в тому, що у неймовірно тяжких умовах вона допомогла зберегти українське вояцтво, зробила чимало для того, щоб і в нових умовах захисники Батьківщини змогли вижити, адаптуватися, продовжити боротьбу за національну ідею.

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВА ПЕРІОДИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В 1921-1939 РР: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ОСНОВНІ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИНІ ОРІЄНТИРИ

3.1. Функціонування військової преси в міжвоєнний період

Історія української преси за радянських часів залишалася майже недослідженою як в СРСР, так і, зокрема, в Україні. Поодинокі праці радянських суспільствознавців здебільшого носили знеособлений характер. Однією з причин знеособлення історії вітчизняної журналістики була надмірна заідеологізованість історичної науки в СРСР, зумовлена правлячим статусом Комуністичної партії в радянському суспільстві. Офіційне визнання усіх опозиційних більшовикам політичних партій та організацій, особливо за кордоном, антинародними призводило до виведення за межі дослідницького процесу цілого пласту періодичних видань.

Така доля не оминула й українську національну військову періодику, як ту що виникла на території України в період визвольних змагань 1917-1920 років, так і ту, що була заснована на еміграції. Ця преса представляла собою багаторівневе поліфункціональне утворення з чіткою внутрішньою ієрархічною структурою: центральна військова преса, фронтова, армійська, корпусна, дивізійна, військова преса навчальних закладів.

Щоправда, слід зазначити, що ряд тогочасних істориків, зокрема Т. Ужегов, А. Бугаєць, Б. Сігунов, М. Дишев, А. Яковенко, В. Козлов, О. Мірошниченко, Г. Кривошея та ін., досліджуючи, головним чином, проблеми розвитку періодичних видань колишньої Радянської Армії [175, С. 74], не залишили поза своєю увагою і ті видання, які виходили на території України в різні періоди. Основним об'єктом їхніх досліджень ставала військова преса, яка утворилася з кінця 1925 року в Українській РСР і складалася з наступних елементів: окружна – для кадрових і територіальних військ (наприклад, “Червона армія”, Київський військовий округ),

флотська (“Красный черноморец”, Чорноморський флот), флотильська (“Красный моряк”, Дніпровська флотилія), корпусна, щотижневі газети – для територіальних військ, національні газети та журнали [208, С. 55].

Однак, вважати ці періодичні видання, власне українською військовою пресою немає підстав. Адже вона була, цілком орієнтована на Москву, керувалася міністерством оборони СРСР та його головним політичним управлінням, які фактично були засновниками кожного такого видання. Мова тих видань – російська, проблеми, які в них порушувались, не стосувались здебільшого долі України, на всі головні посади в редакціях призначалися люди, які здебільшого були незнайомі з історією і традиціями українського народу, або не хотіли їх визнавати, вороже ставилися до національно-визвольної боротьби українців.

І, головне, ця преса була рупором антиукраїнської пропаганди в армії і на флоті, прищеплювала читачам погляди, які були ворожі українській ментальності, традиціям і звичаям української нації. Вона наполегливо впроваджувала у військах русифікаторські ідеї, густо замішані на марксистсько-ленінській ідеології. Звичайно, всі ті, хто виступав за незалежність українського народу в ній зображувалися як вороги робітничого класу і трудового селянства.

Щоправда, категорично стверджувати, що ця преса тільки те й робила, що завдавала лиха, також було б хибно. Адже необхідно пригадати і ті хвилюючі рядки на шпальтах військової преси, які навчали людей любити і ненавидіти, які піднімали на бій з фашизмом, які і в повоєнні роки проникали в свідомість, коли мова заходила про честь, гідність, любов до своєї землі. Так, і цю пресу з історії не потрібно вилучати, вона впливала на свідомість і дії військовослужбовців. Вона і надалі повинна досліджуватись – неупереджено, з метою очищення її від ідеологічних нашарувань і збереження усього того, що гідне примноження.

Це стосовно військових періодичних видань колишнього СРСР. Та, на превеликий жаль, коли мова заходила про власне українську національну військову пресу на чужині, то для багатьох фахівців того часу питання стояло так: а чи була вона взагалі, ця військова преса?

Таке ставлення було не випадкове, адже військова преса української еміграції була утворена представниками офіцерського корпусу українського воїнства, інтернованого на території сусідніх з Україною західних держав після програних Визвольних змагань 1917-1920 років за державність України та політичної еміграції. Українські вояки-патріоти, які опинилися в тяжких умовах на чужині, почали формувати, дбайливо розвивали та пристосовували до нових умов в еміграції українську військову періодику, в якій знаходили своє відображення ідеї державотворення, збереження національної свідомості, бойового духу та професіоналізму українського вояцтва, вільна національна військова думка, що, звичайно, суперечило інтересам комуністичної ідеології радянської влади.

Тільки з розпадом СРСР, та ліквідацією монополії Комуністичної партії на ідеологію у вітчизняних суспільствознавчих науках намітилися кардинальні зміни щодо вивчення багатогранної історії нашого народу, в тому числі його діаспорних частин, що спричинилося до виведення на якісно новий рівень історико-журналістські дослідження.

З часу розбудови Української незалежної держави з'явилася реальна можливість відтворити цілісну історію військової преси, яка упродовж десятиліть перебувала під суворою забороною – пильно оберігалась від широкого загалу під застережливими грифами або ж діставалась зі сховищ з певною упередженістю.

Адже преса минулого, взагалі, та військова преса, зокрема, – це своєрідне і багатопланове історичне джерело не тільки за змістом, а й за структурою опублікованого фактичного матеріалу. Велику цінність мають надруковані тексти-джерела (законодавчі акти, статистичні відомості, програми партій і статuti товариств, епістолярні пам'ятки та ін.), але не менш важливими є і різножанрові журнальні публікації, основу яких становить, власне, подієво-фактологічний матеріал. На шпальтах періодичних видань відбивався і фіксувався історичний час з усіма його найхарактернішими ознаками: суспільно-соціальним та економіко-правовим статусом, рівнем матеріального і духовного розвитку та, що найцінніше, станом національної самосвідомості окремих людей, угруповань, партій, течій, шкіл, конфесій та ін. Таким чином, публікації в пресі передавали і

передають наступним поколінням факти – правдиві свідчення доби, “живі” документи-слова, з допомогою яких сучасні дослідники таких галузей, як історіографія та джерелознавство, філософія і соціологія, критика й літературно-мистецький процес та ін., можуть скласти об’єктивну, правдиву картину минулого, написати науково-об’єктивну історію України.

Лише тепер український читач має змогу ознайомитися з науковими працями наших співвітчизників, зокрема М. Бойка, В. Винниченка, Д. Донцова, С. Єфремова. А. Животка. Ю. Тернопільського та інших, які змушені були залишити терени рідної землі. Варто гідно оцінити науковий внесок у дослідження української преси, який роблять зараз В. Качкан, О. Мукомела, М. Нечиталюк та інші [174, С. 493]. На особливу увагу заслуговує праця І. Крупського “Національно-патріотична журналістика України”. Автор, чи не єдиний з наших сучасників, звернувся до історичного надбання української військової преси [177].

Одним з найбільш потужних осередків вивчення історії української преси постав Науково-дослідний центр періодики при Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. Він був утворений згідно з Розпорядженням Президії Академії наук України № 420 від 4 березня 1993 року, у якому відзначалася необхідність “забезпечення розвитку у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України наукових досліджень у галузі історії та бібліографії української періодики” (відповідно до доручення віце-прем’єр-міністра України М.Г. Жулинського від 26 грудня 1992 року № 21057/93). Було взято до уваги те, що Бюро Відділення історії, філософії та права АН України своїм рішенням від 13 січня 1993 року (протокол № 1) підтримало клопотання бібліотеки і затвердило організацію в її складі Науково-дослідного центру періодики як структурного підрозділу [339, С. 3].

Оскільки на час створення Центру українська преса була мало досліджена як в Україні, так і поза її межами, то перед працівниками постало важливе завдання: опрацьовувати пресу, насамперед у методологічному, бібліографічному та історичному аспектах. Складність комплексного підходу до вирішення цих

завдань обумовила необхідність об'єднання зусиль як окремих науковців, так і всіх зацікавлених установ і організацій. З метою координації дій та уникнення розбіжностей у підходах до вивчення часописів Центр розробив єдину “Схему повного бібліографічного опису періодичного видання”. Крім того, було запропоновано нову періодизацію журналістського процесу, обумовлено наукові принципи і методи дослідження. На цих стартових засадах спільними силами було розпочато дослідницьку роботу в кількох напрямках:

I. Створення “Репертуару української періодики ХІХ-ХХ ст.” складовими якого були:

- 1) повна бібліографія періодики українською мовою (1848-2000 роки);
- 2) бібліографія української періодики іншими мовами (ХІХ-ХХ ст.);
- 3) реєстр іншомовної преси, що виходила на етнічних українських землях (1776-2000 роки).

II. Видання фундаментальних досліджень:

“Історія української преси”(основа – “Репертуар..”) та “Історія української журналістики ХІХ-ХХ ст.”.

III. Підготовка і видання енциклопедичного багатотомного словника

“Українська журналістика в іменах”.

IV. Формування відповідної бази даних на електронних носіях інформації [339, С. 3-4].

Ця програма дозволила виробити й апробувати тактику і стратегію реалізації задуманого, зокрема перевірити практикою нові методологічні засади, наукові принципи і методи дослідження. Ці проблеми постійно обговорювалися на Всеукраїнських науково-теоретичних конференціях, які організовував і проводив НДЦ періодики. За десять років з 1993 по 2003 роки ним було проведено вісім таких конференцій, якість проведення яких з кожним роком зростала.

Ось кілька характерних фактів. Якщо у роботі першої конференції взяло участь 68 науковців, п'ятої – 104 науковці, то на участь у восьмій (2003 рік) конференції було подано близько 250 заявок. Зростання кількості учасників зумовило збільшення секцій. Матеріали всіх конференцій були видані окремими

збірками-книгами [332; 333; 334; 335; 336; 337; 338; 339], обсяг яких, звичайно, теж змінювався. Якщо книга матеріалів першої конференції мала трохи більше 12 обліково-видавничих аркушів, п'ятої – 29, то восьмої – майже 50. Окрім цього, з кожним роком розширювалося географічне представництво учасників. Якщо у першому форумі взяли участь науковці з 9 міст України, у п'ятому – з 16, то на восьмій конференції були присутні представники з 34 міст нашої держави. Відзначимо, що у роботі конференцій також брали участь науковці з Польщі, Чехії, Канади, США, Російської Федерації, Словаччини та Великої Британії.

За твердженням директора Науково-дослідного центру періодики – доктора історичних наук М. Романюка: “Станом на 1 липня 2003 року вже опрацьовано понад 2500 часописів”. Сформований банк даних став основою повної бібліографії української періодики XIX-XX століття. Видано 80 наукових багатотомних праць. Опубліковано понад 5000 наукових статей, які засвідчують багатоаспектність бібліографічної роботи. Варто зазначити, що проблеми бібліографування української періодики висвітлювалися у десяти випусках ”Збірника праць Науково-дослідного центру періодики”

Важливим науковим матеріалом для багатотомних видань репертуару та історії української періодики минулого є монографії, історико-бібліографічні дослідження, збірники наукових праць, матеріали конференцій, фахові статті і т.д. Схвально зустрінуті науковцями такі серії, як: “Періодичні видання регіонів України”, “Пам'ятки бібліографії української преси” “Періодичні видання міст України” і, що особливо цікаво для нашого дослідження” Українська періодика за кордоном”.

Зауважимо, що не всі видані праці повністю відповідають засадничим вимогам академічної науки, але науковці центру постійно працюють над підвищенням їх наукового рівня, розширенням проблематики, поліпшенням поліграфічного оформлення.

До десятиріччя діяльності Науково-дослідного центру періодики було видано друком двотомник [217], у першому томі якого подано історію створення Центру, найважливіші чинники наукового пошуку його співробітників та анотований

бібліографічний покажчик усіх опублікованих праць. Другий том розкриває участь у становленні та розвитку Науково-дослідного центру періодики не тільки штатних працівників, а й науковців з багатьох міст України та діаспори. З метою підготовки реєстру матеріалів до новітньої історіографії українського пресознавства тут подано біобібліографічні покажчики найактивніших дослідників української преси, які плідно співпрацювали з Центром впродовж усіх років його діяльності. Співробітники центру сподіваються на подальшу плідну співпрацю, бо історія нашої преси – це незорана цілина, тому роботи вистачить не тільки сучасникам, а й дослідникам наступних поколінь.

Разом з тим, доводиться констатувати: те, що вже зроблено науковцями - лише початок дослідницького пошуку історії української військової журналістики, як в Україні так і за її межами.

Отже постало завдання: відтворити хоча б деякі українські військові видання та з'ясувати історію створення та тенденції розвитку військової періодики української еміграції міжвоєнного періоду.

Однак є ще одна важлива проблема, на яку необхідно звернути увагу дослідників і спробувати її визначити - це методологічна проблема історико-журналістського дослідження української військової преси, яка полягає у визначенні чіткої, науково обґрунтованої періодизації процесу розвитку цього типу загальнонаціональної журналістики. Адже вироблення найбільш доцільних концептуальних підходів систематизації, аналізу та наукового трактування журналістських явищ – необхідна передумова для неупередженого вивчення історії, військової преси. Спираючись на творче надбання науковців, які тією чи іншою мірою розробляли проблеми періодизації історії української преси (О. Маковей, І. Кривецький, В. Дорошенко, І. Калинович, В. Ігнатієнко, М. Нечиталюк), на наш погляд, варто взяти за основу ту схему, яку пропонує вищезгаданий Науково-дослідний центр періодики [174, С. 493]. Тому, виходячи зі специфіки розвитку військової преси, пропонуємо таку схему її періодизації:

Перший період. Українська військова журналістика від започаткування до формування системи (1912-1917 роки).

Другий період. Українська військова преса в часи революцій у Росії та національно-визвольних змагань України (1917-1921 роки).

Третій період. Українська військова преса в міжвоєнний період (1921-1939 роки).

Четвертий період. Українська військова преса в роки Другої світової війни (1939-1945 роки).

П'ятий період. Українська військова преса у післявоєнний період (1945-1991 роки).

Шостий період. Українська військова преса в роки розбудови української державності.

Така схема періодизації історії української військової журналістики може бути взята за основу наукового осмислення розвитку одного із типів періодики, що виходила на теренах України.

Окремішнє місце посідають періодичні видання української військової еміграції. В даному розділі ми розглянемо її діяльність протягом третього періоду розвитку української військової преси (1921-1939 роки), вивчення якого було не просто небажаним для історичної науки радянського періоду, а суворо заборонено, що може пояснюватися наступним: визнати, що в період визвольних змагань 1917-1920 років була започаткована українська військова преса, яка надалі успішно розвивалася на еміграції – значить визнати і те, що в ті часи було започатковане українське військо як інститут захисту української держави. А це аж ніяк не входило в рамки радянської історичної науки, яка мала чітку спрямованість на встановлення своєї ідеології і на замовчування усього того, що суперечило, протистояло їй.

В умовах сьогодення постала необхідність комплексного наукового дослідження української військової преси, зокрема видань військової еміграції, що зумовлено рядом обставин:

По-перше, ця преса нині набуває статусу історичних документів, оскільки з високою фактологічною достовірністю віддзеркалювала на своїх сторінках сотні історичних подій, імена тисяч патріотів, героїчну боротьбу українських вояків за розбудову і захист своєї держави.

По-друге, українська військова періодика безпосередньо впливала на творення державності, займаючись патріотичним вихованням, зберігаючи військову спадщину, нарешті згуртовуючи своїх читачів.

По-третє, дослідження процесів формування української військової преси – це, перш за все, узагальнення конкретних публікацій, які дають змогу оцінити пройдене на шляху державотворення, формують необхідне підґрунтя для нашого сьогодення та майбутнього.

Отже, історія української військової періодики – це складова, невід’ємна частина історії України та її збройних формувань.

Дослідникам історії української преси вдалося відтворити в найбільш загальному плані структуру військової періодичної преси України в період боротьби за державну незалежність республіки:

- центральна військова преса;
- часописи фронтів;
- часописи військових формувань;
- періодика військової еміграції;
- таборова преса.

На основі вивчення і систематизації архівних матеріалів науковцями було відтворено 47 найменувань українських військових періодичних видань, які виходили на території України в 1917-1920 роки. Це, зокрема, такі газети, як “Вісник генерального секретаріату військових справ”, “Українська ставка” (інформаційне бюро армії УНР), “Стрілець” (часопис для українського війська, виходив у Борщеві), “Вісник державного секретаріату військових справ” (виходив у Тернополі), “Ставка” (інформаційне бюро армії УНР, виходив у Києві) та ін [175, С. 76].

Також в той час в Україні виходило шість військових журналів: “Стрілецький щит”, “Схід”, “Вісник Українського війська” “Військово-науковий вісник генерального штабу”, “Літературно-військовий вісник”, “Часопис для підофіцерів”, “На варті” (літературний та просвітницький військовий тижневик), “Стрілець” (Тернопіль), “Січовий стрілець” (Київ) [175, С. 76-77].

Роль і місце української військової преси в реалізації ідеї державності в 1917-1921 роках досліджує О. Позняков[246].

В міжвоєнний період окрему групу видань становили часописи, присвячені історії збройної боротьби українського народу. Серед них перш за все слід назвати “Літопис Червоної Калини”, який видавався з 1929 по 1939 роки видавничою кооперативою “Червона Калина”. Це видавництво було засновано в 1921 році у Львові колишніми старшинами УСС, яке очолили Г. Шухевич і О. Навроцький [233, С. 120]. Видавці мали на меті збирати і публікувати матеріали, що стосувалися історії українських визвольних змагань та періоду української державності. На той момент це рішення було вчасним, оскільки свіжими були враження від боїв, ще не розгубилися на життєвих шляхах документи і пам’ятки воєнних літ. Важливо було друком зафіксувати перші, а тому найбільш достовірні спогади про короткотривалий, але насичений подіями період української історії і тим дати сучасникам та майбутнім дослідникам можливість осмислити його. Щоб виконати це завдання, видавництво розпочало випуски щорічного “Історичного календаря-альманаха” (1921 - 1939), друкувало монографії та історичні розвідки, мемуари та художні твори на воєнну тематику.

Популярність видань “Червоної Калини” з року в рік зростала, кількість і цінність матеріалів, що надходили у видавництво, спонукала редакцію приступити до видання щомісячника. Так з жовтня 1929 року почав виходити воєнно-історичний журнал “Літопис Червоної калини”, і вважався ілюстративним журналом історії та побуту, хоча в ньому багато розповідалося читачам про етапи визвольних змагань українського народу, подвиги вояків, історію військових частин, які проявили себе у боротьбі з окупантами.

Відповідальним редактором видання був П. Пасіка, редакторами – Л. Лепкий та В. Софронів-Левицький [233, С. 120-121]. Авторами публікацій були безпосередні учасники воєнних походів – стрільці, старшини, військові високих рангів. Агітаційна робота редакції “Червоної калини” з роз’яснення важливості написання ветеранами війни мемуарів активізувала їх діяльність, значна частина результатів якої була оприлюднена на сторінках періодики видавництва [233, С. 120; 234, С. 290].

Широкої популярності набув також журнал “Вісті музею визвольної боротьби України” [208, С. 54].

Численну групу військовик видань становили часописи ветеранів. Серед них можна відзначити “Український ветеран” “Український інвалід”, “Кубанські думки” [208, С. 55] та багато інших. Вони широко висвітлювали проблеми українських військових ветеранів, допомагали їм інтегрувати себе в нове, незвичне для них життя, підтримували в тяжку хвилину, об’єднували для подальшої боротьби за волю України.

Досить помітну групу становили молодіжні військово-патріотичні видання. Вони допомагали виховувати молодь у національному дусі, орієнтували її на необхідність фізичного загартовування, вивчення військової справи. Це часописи “Пластова зірка”, “Пластовий впоряд” “Перемога”, “Пластовий шлях”, які виходили у Львові [236; 244].

Однак, певну складність у визначенні та вивченні становить група закордонної військової преси та таборова преса української еміграції, оскільки ці видання були тривалий час недоступні для суспільствознавців в Україні, а також розпорошені по багатьом архівним сховищам та фондам як в Україні так і поза її межами, хоча вони складали найпоширенішу групу військових видань.

Стає зрозумілим, що без наукового дослідження історичних процесів 1917-1920 років, які передували формування цієї преси неможливо остаточно збагнути глибину і складність процесів, які пов’язані з боротьбою України за незалежність, так само як і неможливо буде уявити тенденції розвитку військової преси на чужині міжвоєнного періоду .

Отже, пропонується розглянути передумови військової еміграції за межі України, визначити місця еміграції українського вояцтва та спробувати з'ясувати проведення там військово-патріотичного виховання, політичної та культурно-освітньої роботи, однією зі складових якої виступала військова преса української еміграції.

Роз'єднаність українських земель, перебування їх у складі чотирьох держав було не лише болючою проблемою великої європейської нації, а й одним з найскладніших моментів політичного становища в Центральній і Східній Європі міжвоєнного часу.

На початку 1920-их років завершилися українські визвольні змагання. Через відомі обставини вони обернулися трагедією для українського народу. На десятиріччя етнічні українські землі опинилися розчленованими між Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Значну частину земель захопили більшовики і включили їх до складу СРСР.

Під тиском московсько-більшовицьких військ українське вояцтво змушене було відступити. Воно було інтерноване на території сусідніх з Україною західних держав. Але в неймовірно тяжких умовах не вичерпується джерело мужності, національної військової думки тих вояків, які ще вчора билися з окупантами, а сьогодні опинилися на чужині. Воно знаходить своє відображення на сторінках військової і частково цивільної періодичної преси, яка в роки великого терору, на жаль, була майже вся знищена в архівах і бібліотеках Радянського Союзу. Лише чудом у спецховищах різних міст збереглися окремі видання. Частина преси опинилася на Заході, здебільшого в приватних колекціях.

Розвиток періодики, в тому числі військової, як складової частини соціального організму, його засобу масової комунікації, значною мірою залежить від специфіки функціонування суспільства в цілому. Тому, для того щоб зрозуміти механізми і напрями розвитку української військової преси, необхідно з'ясувати, які ж події відбувалися в Галичині в той час.

Хоча на Паризькій мирній конференції 28 червня 1919 року Польща давала українському населенню гарантії культурної автономії, реально ж цього не сталось. Заборонялася українська преса, література, максимально була полонізована освіта у школах. Ціла низка українських кафедр Львівського університету була безпідставно закрита.

У відповідь на польський терор у серпні 1920 року була заснована Українська Військова Організація (УВО), яку очолив полковник Є. Коновалець [128, С. 106]. Вона почала здійснювати терористичні акти проти польського керівництва, поміщиків, поліції тощо.

У 1923 році Рада Амбасадорів приймає рішення про приєднання Галичини до Польщі. З цього часу багато українських політичних партій різко змінило свою тактику боротьби, обравши основною формою парламентську. Вони беруть участь у виборних кампаніях, роботі польських законодавчих органів. Посилюються пропольські і прорадянські орієнтації окремих українських політичних формувань.

Але прихильники рішучих дій не збиралися йти на компроміс з окупантами. Під проводом Є. Коновальця була створена Організація Українських Націоналістів (ОУН). Перший Конгрес ОУН відбувся в січні – лютому 1929 року у Відні [168, С. 14]. Її члени активно взялися за здійснення цілого ряду революційно-саботажних актів проти антиукраїнської політики польського уряду.

У 1920-1930-ті роки це, однак, не принесло бажаних результатів. Для того, щоб залякати українське населення, влада вдається до жорстоких репресивних актів. Усі міста поступово повністю полонізуються, руйнується українська православна церква.

Так, тільки на Холмщині у 1938 році було знищено 189 церков, а 149 було передано римо-католикам [128, С. 110]. До активістів антипольської боротьби уряд застосовує суворі покарання. Частина активних членів ОУН була засуджена урядом до смертної кари. Таким чином, українсько-польські відносини на Галичині у 20-30-ті роки ХХ століття мали дуже гострий,

конфронтаційний характер. Волелюбний народ ніяк не хотів підкорятися окупантам.

Після поразки українських визвольних змагань на Заході опинилось чимало українців, які утворили другу хвилю еміграції. Характерною рисою міжвоєнного періоду стало те, що серед тих, хто покинув Батьківщину з політичних мотивів, було багато військових.

Події на фронтах боротьби за українську державність неоднаково розгорталися у Західній та Східній Україні. Зокрема, початок галицькій військовій еміграції поклав вихід за кордон так званої Гірської бригади, що входила до складу Української Галицької Армії (УГА). Під час польського наступу у травні 1919 року ця бригада, будучи відтята від решти частин, була змушена через Карпати перейти на територію Чехословаччини. Пізніше вона була перевезена в Судети й інтернована у таборі поблизу містечка Німецьке Яблонне [323, С. 18]. Життя бригади, яка прагнула повернутися назад в Україну і включитися в боротьбу, було організовано во-військовому, регулярно проводилися навчання. Влітку 1919 року її особовий склад становив близько 6,4 тис.[323, С. 18].

Усього, за підрахунками дослідників, загальна кількість емігрантів другої хвилі, тобто, тих, хто покинув Україну в період 1918-1920 років, наближалася до 100 тис. осіб. Але після стабілізації становища в Галичині частина вихідців з Західної України повернулася додому. В основному залишилися ті, хто походив зі Східної України та військовослужбовців. Всього емігрантів цієї хвилі залишилося на Заході 40-50 тис. осіб [312, С. 475].

Через рік, в серпні 1920 року, до Чехословаччини пробилась ще одна частина УГА під командуванням генерала А. Кравса. Ця частина входила до складу Херсонської дивізії Армії УНР. Вона відкололося від Армії УНР, котра відступала разом з польською армією в районі Городенки на Станіславщині, дійшла до села Луги на Закарпатті, де 31 серпня 1920 року склала зброю. Цю групу також перевели на північ Чехії й розмістили у таборі інтернованих у Ліберці. Наприкінці грудня 1920 року табір, який поповнювався утікачами з

польського полону, колишніми військовослужбовцями австрійської армії, що до того часу перебували в італійському полоні, нараховував понад 1100 мешканців, серед яких були жінки та діти [323, С. 18-19].

У 1921 році інтерновані вояки обох цих таборів були переведені до Йозефова. У 1923 році в цьому таборі перебувало близько 4 тис. осіб. Пізній цей табір був ліквідований, а його мешканці стали або студентами українських вузів, створених у Чехословаччині, або розпорошилися по робітничих відділах і набули статусу цивільних емігрантів. Частина з них повернулася на батьківщину [323, С. 19].

З Наддніпрянщини масовий вихід на еміграцію припадає на листопад 1920 року. Зокрема, 14 листопада з Кам'янця-Подільського в зайняту поляками Галичину виїхав уряд УНР і голова держави С. Петлюра [323, С. 19]. А 21 листопада з боями відступила за Збруч Українська Армія й була інтернована польською владою.³⁶

В цей час, після реорганізації на початку вересня 1920 року, українські формування склалися з 7 дивізій: Запорізької, Волинської, Залізної, Херсонської, Січової, Київської, Окремої кінної та кінно-гарматного дивізіону й на середину жовтня 1920 року нараховували 25 тис. бійців.

На перших порах Польща підтримувала українську еміграцію із Східної України. Хоча близько 30 тис. військовослужбовців армії Української Народної Республіки були інтерновані, емігрантському уряду С. Петлюри було дозволено мати свою штаб-квартиру у Тарнові. Але після зміни політики польського уряду у 1923 році щодо уряду УНР, значна частина української еміграції переїхала до Чехословаччини.

В складному становищі опинилися насамперед військовослужбовці, які були інтерновані і поміщені у табори для військовополонених.

³⁶ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.). – К.-Філадельфія: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – С. 8.

Тяжка праця, погане харчування, обмеження у правах, хвороби - все це негативно впливало не тільки на настрій українських вояків, але й на стан здоров'я. Зрозуміло, що на низькому рівні у таборах було медичне обслуговування. Тому чимала частина українців у цих тяжких умовах життя тяжко хворіла, вмирала [143, С. 337-338].

У міжвоєнні роки серед політичних кіл еміграції загострюється внутрішня боротьба та чвари. Деякі політичні угруповання починають шукати підтримку серед іноземних урядів.

Але істинно національні сили накопичують потенціал для боротьби за відродження Української Держави. До них, передусім, треба зарахувати українських націоналістів і сили, які на них орієнтувалися.

Не випадково в цей час був дуже високим інтерес до української військової історії. Йшов ретельний аналіз подій, які відбувалися в ході визвольних змагань. Фахівці, ветерани наполегливо аналізували допущені помилки, розробляли моделі дій української нації на майбутнє. Звичайно, військові питання в цьому процесі займали одне з провідних місць.

Отже, у міжвоєнний період для українців утворилася досить складна політична ситуація. Територія України була поділена між чотирма країнами, кожна з яких не тільки встановила тут свої закони, але й наполегливо проводила політику придушення національного руху, прагнула асимілювати корінне українське населення, максимально позбавити його громадянських прав.

Реакція на ці заходи була однозначною. Український народ посилював боротьбу за національне визволення. Вона велася у всіх сферах життя: економічній, політичній, культурній і навіть військовій. Все більші сили консолідувалися навколо ідеї національного відродження, формувалися відповідні політичні, інтелектуальні і військові групи. Інтегруючим засобом цієї складної роботи була преса, в тому числі військова. Саме вона допомагала з'ясовувати та погоджувати багато різних концепцій, виховувала українців у дусі національної самосвідомості, підтримувала в тяжкі години сумнівів та розгубленості.

Аналіз української преси 1920-1930-их років свідчить, що ми не можемо характеризувати її як єдине ціле, частини якого перебувають у постійному взаємовпливі і взаємодії. Дуже часто ті чи інші видання з'являються ізольовано одне від одного, не входили навіть у постійні контакти між собою. Лише завдяки тим, хто дбав про збереження цих, може й недосконалих у літературному плані, але щирих, патріотичних, з погляду українського психоповедінкового інваріанту, періодичних видань, вони дійшли до нашого часу.

В Галичині в той час виходить низка періодичних видань, які були присвячені історії збройної боротьби українського народу. Вони фактично становили окрему групу видань. Великою популярністю користується ілюстративний місячник “Літопис Червоної Калини”, який видається з 1929 року. Він розповідав читачам про етапи Визвольних Змагань українського народу, про подвиги вояків, історію військових частин, які проявили себе в боротьбі за державне Відродження України. В регіоні також виходили журнали “Український інвалід” і “Український комбатант”.

Не оминали військову тематику й чимало цивільних періодичних видань. Серед них слід назвати, передусім, видання українських націоналістів, які спочатку були згуртовані в Українську військову організацію (УВО), потім – в Організацію Українських Націоналістів: “Рідний ґрунт”, “Наш клич” та багато інших. У цілому ж майже не було жодної політичної газети чи журналу, які б не торкалися військових проблем.

На Волині та Холмщині Волинська Громада видає газету “Громада”. Виходять тут і інші періодичні видання: “Українське життя”, “Селянська Правда”, “Українське слово”. Але, на жаль, з об'єктивних причин ці періодичні органи висвітлювали військові питання дуже обережно і не регулярно.

Які ж функції в той час виконувала українська преса? Умовно їх можна об'єднати в чотири основні групи: соціальну, економічну, соціально-психологічну і психологічну [306; 52]. В структурі кожної функції була створена умова, необхідна для існування і розвитку української спільноти, передусім

колишніх і майбутніх військовослужбовців, як єдиного інтегрованого соціально-національного формування на всіх його ієрархічних, у тому числі і політичному, рівнях. До цієї групи, на наш погляд, слід зарахувати такі функції, як комунікативну, інформативну, консервативну, деструктивно-інтегративну, соціально-регулятивну та інші.

Комунікативна функція базується на потребі спілкування між собою структурних одиниць соціального організму з метою досягнення конкретних результатів. У цьому аспекті преса була одним з найефективніших засобів створення умов для масових комунікаційних актів між мешканцями різних регіонів та представниками різних верств в середині краю.

Часто на їх сторінках зустрічаються публікації, які були своєрідною формою спілкування українців не лише на теренах Галичини та Волині, але й інших. Наклад, в одному з номерів газети “Діло”, яка виходила у Львові, був надрукований лист з Америки. У ньому американські українці звертаються до своїх співвітчизників, заспокоюючи їх, пояснюючи, для чого посилають їм матеріальну допомогу.

Інформативна функція обумовлена потребою всіх без винятку елементів соціального організму мати відомості з тих чи інших питань про політичне середовище, їх оточує. У цьому плані періодичні видання відігравали роль матеріальних носіїв, розповсюджувачів інформації як такої. За змістом ця інформація була найрізноманітнішою: історичною, військово-технічною, культурно-побутовою, рекламною тощо.

Консервативна функція преси того часу допомагала збереженню протягом тривалого часу у відносно незмінному стані різних соціальних і суто національних інститутів українських вояків, стабільних форм взаємовідносин між цими інститутами.

Фактично за кордоном довгий час залишалася суто військова система управління колишніми військовослужбовцями, хоча абсолютна більшість колишніх вояків цієї армії проживала в Галичині. Тому в краї була створена мережа молодіжних воєнізованих формувань, яка також мала чітке управління з

боку відповідних структур. Успішно функціонували системи національної освіти, підвищувався культурний рівень українців тощо. Зростанню ефективності їх функціонування, збереженню самого їх існування в тяжких умовах зарубіжжя сприяла преса Галичини.

Так, журнал “Дзвін” друкував матеріали про збереження і розвиток курсів національної освіти у краї, аналізувались причини, через які молодь залишала навчання, шукались основні шляхи підвищення ефективності діяльності цього важливого інституту українського життя у краї [83].

Деструктивно-інтегративна функція преси відображала необхідність підтримання боротьби (конкуренції) між різними соціальними, політичними, національними, економічними утвореннями з метою досягнення компромісів, виявлення оптимальних шляхів розвитку української спільноти й інтегрування її членів у єдине органічне ціле, щоб в разі потреби бути готовим до нової збройної боротьби.

Соціально-регулятивна функція - узгодження дій різних соціальних інститутів, в тому числі партій, класів, груп, прошарків, конкретних індивідів, передусім колишніх військовослужбовців армії ЗУНР, у справі вирішення тих чи інших завдань, які стояли перед ними.

Наприклад, в одній з публікацій під назвою “Різдво” у журналі “Нове життя” автор аналізує духовний стан українського вояцтва на чужині напередодні Різдва і доходить обґрунтованого висновку про те, що всім українцям треба об’єднатися і “за приміром наших дідів і прадітів - витримати”[227]. Ідея єдності українців різних соціальних верств, політичних орієнтацій-це одна із стрижневих тем багатьох видань в Галичині.

Слід зазначити, що цивільна преса також відігравала контролюючу функцію. Вона була одним з засобів здійснення соціального і національного контролю за діями, поведінкою конкретних реципієнтів і соціальних утворень різного рівня, членами яких були представники українського народу.

Наприклад, на сторінках часопису “Український інвалід” був надрукований вірш В. Конопацького “В. Винниченкові”. У ньому автор піддає нищівній

критиці відомого письменника та політичного діяча за окремі його концепції, які, на погляд поета, збігаються з політичними установками більшовиків [343, С. 17].

Функція управління полягає в тому, що військова преса нерідко використовувалася з метою підвищення ефективності управління українською еміграцією.

Наприклад, в одному з номерів журналу “Зірниця” в публікації під назвою “Хата стрільця” розповідається про систему матеріального забезпечення вояків Франції, Англії, Німеччини та інших країн. Ці системи порівнюються з українською, яка існувала в роки національно-визвольних змагань. На конкретних прикладах стверджується, що українська менш ефективна і потребує свого удосконалення. Це, на думку автора, дозволить в цілому значно підвищити міцність української армії [136].

Досить ефективно українська преса Галичини в ці роки використовувалася як засіб формування громадської думки серед військової еміграції. Вона допомагала створювати установки, стереотипи, шаблони на базі національної самосвідомості щодо об’єктів та явищ навколишнього життя, подій в Україні, проблем національно-визвольної боротьби тощо.

В журналі “Нове життя” за 1922 рік ч.120 під заголовком “Вісті з України” був надрукований лист, що надійшов до редакції з Центральної України, яка на той час була окупована більшовиками. В листі на конкретних прикладах розповідається про те, що принесла українському народові Радянська влада, як вона зруйнувала традиційне українське село. Переконливість і яскравість публікації, без сумніву, мала вплив на громадську думку жителів Галичини, їх ставлення до більшовиків [227].

Функція реалізації соціальної активності була спрямована на використання української преси як засобу підвищення трудової, політичної, культурно-побутової та інших видів активності особистості, зокрема молодого покоління.

Так, в одному з номерів “Нової Ради” розповідається про те, що колишні українські вояки, намагаються в Галичині створити своє об’єднання, активно

читають художню і спеціальну літературу, беруть участь у роботі драматичної секції, хору, виступають перед місцевим цивільним населенням [345, С. 12].

Виховна функція преси передбачала формування свідомості і самосвідомості як конкретного індивіда, так і соціальних груп різного рівня, їх світогляду тощо. Вся ця робота проводилася через національну призму боротьбу за звільнення України від окупантів.

В журналі “Червона калина” за 1929 рік був надрукований матеріал колишнього вояка армії Західно-Української Народної Республіки М. Дибуляка “Незабудь героя”, в якому розповідається про українських вояків, які загинули в ході боротьби за волю українського народу. Проводиться думка про те, що всі українці повинні бути вірні пам’яті загиблих за свободу Вітчизни, боротися за її звільнення.

Не другорядною функцією української преси була функція поширення культури, підвищення освітнього рівня українців, які волею долі опинилися під чужоземним гнітом. Для цього в пресі друкувалися як твори української літератури, так і колишніх вояків національно-визвольних змагань, жителів, які допомагали воякам армії ЗУНР.

Наприклад, у журналі “Студентський вісник” натрапляємо на вірші Дмитра В. “Месник та Дезертир”, Ол. Орлича – “Сплячий лицар”, вірш С.В. “Соловейко” та інші.

Рекреативна функція преси полягала в тому, що вона допомагала українським воякам, які проживали під окупацією вчорашнього їхнього супротивника, відновлювати свій фізичний і психічний потенціал після важкої праці та моральних потрясінь.

Ідеологічна функція преси полягала в тому, що вона була досить ефективним засобом поширення національно-патріотичних та нелегальних військових українських ідей, спільних для тих чи інших соціальних класів, груп, верств краю.

Політична функція. Преса була досить ефективним інструментом, за допомогою якого органи державної влади, різні політичні партії, організації,

громадські угруповання, виходячи зі своїх інтересів, цілей, здійснювали ту чи іншу діяльність. Вона відображала складне становище українського народу під чужоземним гнітом, його боротьбу за відродження незалежної України, за лідерство серед панівної польської нації. В одному з номерів журналу “Нові шляхи”, наприклад, розповідалося, як українські політичні діячі ведуть боротьбу за права українського народу у польському Сеймі [345; 346].

І нарешті науково-пізнавальна функція преси виявлялася у дослідженні соціальних процесів, які відбувалися у краї, зокрема серед колишніх учасників національно-визвольних змагань. Наприклад, чимало таких публікацій друкувалося під рубрикою “З нашого життя”. В них досліджувалося, як розвиваються соціальні процеси серед колишніх вояків, порушувалися проблеми підвищення їх освіти, матеріального забезпечення, місця у виховному процесі. Так, в одній із публікацій журналу “Вісті” за 1927 рік аналізувалися проблеми організації й функціонування кооперативних курсів з метою підвищення компетентності колишніх українських вояків у бізнесі. Кінець першої світової війни застав багато українців в таборах військовополонених. Ще більше їх туди потрапило по закінченню громадянської війни в Україні. В 1920 році отримали статус військовополонених і колишні січові стрільці – бійці Української Галицької Армії, і петлюрівці - вояки Української Народної Республіки, і бійці колишньої австро-угорської армії, яких посилали воювати в Італію.

Після поразки національних визвольних змагань 1918-1920 років українське військо змушене було покинути рідні землі. Опинилося воно в таборах Чехії і Польщі. Відірване від світу, в тяжких умовах інтернованих, українські вояки стали реальною загрозою розпачу і зневір'я. Утриматися від цієї загрози, захиститися від страшного ворога – деморалізації – таке завдання стало перед українським козацтвом за дротами. Лише організоване життя в усіх сферах: культури, освіти, політики тощо в таборах могло протистояти цим процесам. Одне з вагомих місць в цій організації займає таборова преса. Найперше з'являється вона в таборах Галицько-Української Армії в німецькому Яблонному та Ліберці в Чехословаччині. Були це такі органи: „Голос Табора”,

що його в 1919 -1920 роках видавав Просвітній Кружок, та гумористичний часопис під назвою „Камедула” у Ліберці. Обидва видавалися відбиваними на гектографі.

Окреме місце займає літературно-мистецький журнал „Веселка”, що виходив у 1922-1923 роках у Каліші і об’єднував навколо себе такі літературні сили як Є. Маланюк, О. Карманюк, А. Коршнівський та інші.

„Зустрінути сліпуче завтра” готувався цей журнал і додавав: „Веселка” — це кінець вчорашньої бурі і хвилина спокою перед новим курганом. Словом, фарбою, лінією, жестом, звуками неймовірних – могутніх маршів і гімнів — ви мусите зорганізувати, запалити народні маси, надихнути їх на останній нещадний бій”. Так кликала редакція українських поетів, музик, провідних діячів культури і мистецтва.

Нарешті, кілька спеціальних органів як „Вістник Спілки Лікарських помічників” (Шипіорно), „Релігійно-Науковий Вісник” та інші.

Майже всі таборові часописи публікувалися шапірографним чи гектографним способом. Як правило, наклад становив 40-50 примірників і лише деякі, що досягали можливості друку, розходилися в більшій кількості, виходячи за межі таборів. При цьому велика увага приділялася зовнішньому оформленню видань. Більшість з них писалась на машинці, а потім друкувалась на гектографі. Деякі писалися від руки. Майже всі непогано ілюстровані. Особливу увагу мистецьким виконанням малюнків звертають на себе „Аванс”, „Окріп”, „Колючки”, „Запорожець” тощо.

Карикатури, як і жарти, влучні і дотепні, переважно витримані в пристойній мірі, подекуди саркастичні.

Одночасно з військово-таборовою пресою народжується на чужині преса української політичної еміграції.

Одним з таких таборових центрів була Чехія (4 тисячі військовополонених були розміщені в таборах міст Ліберці, Йозефів). Всі вони були чужі в радянській Україні, в Польщі. Тому вони тікали подалі й шукали якусь

нейтральну державу, яка б їх прийняла на проживання і на роботу. Такою державою стала Чехія.

У 1920-1923 роках в цих таборах було засновано кілька цікавих газет. Чи не єдиним таборовим виданням у Чехії була газета “Український скиталець” (у північній Чехії). Спочатку вона виходила як щомісячна газета, а потім як двотижневик. Від 1924 року, після закриття таборів, став виходити під назвою “Об’єднання”. За змістом це був таборовий щоденник. Одна з постійних рубрик - “З життя-буття в таборі в Йозефові”. Коли редактором став Петро Будз, газета почала виходити за межі табору і розвилася до значної події культурного життя цілої української діаспори. Почали друкуватися спогади про славні військові походи українських січових стрільців Галицької армії. Воєнна мемуаристика стала постійною на сторінках газети. Це відразу повернуло до неї увагу.

Серед матеріалів, що розміщувалися на сторінках цього та інших подібних видань значне місце займали матеріали з історії створення та військові дії Українських січових стрільців. Зокрема, про бої на схилах гори Маківка у квітні 1915 року, яка переходила кілька разів з рук в руки і все ж січові стрільці відстояли позиції, які займали[387].

Немало спогадів пов’язано з подіями вересня 1916 року, коли полк січових стрільців відзначився під час оборони гори Лисоня на Тернопільщині. Обороняючи важливу ділянку фронту від наступу цілої дивізії російської армії, зазнаючи істотних втрат (81 боєць загинув і майже 300 потрапили в полон) він виконав поставлену задачу і виграв час, необхідний для перегрупування сил армії.

Наслідком зміни редакційної політики стало зростання накладу газети з 300 до 1000 примірників (нагадаємо, на 4 тис. полонених). Газету почали видавати і обмінюватися з іншими осередками української діаспори (США, Франція, Італія, Німеччина, Австрія). Газета підтримувала основи дитячої школи. З точки зору професійності газета виконувалася на досить низькому рівні щодо її оформлення, компенсуючи це своєю відвертістю і наближеністю до життя.

Після Другої Світової війни українська журналістика зазнала нової хвилі таборової преси. В цілковито інших історичних умовах дещо суттєве, однак, повторювалося в створенні, діяльності осередків цієї преси, і це порівняння дозволяє побачити деякі закономірності і в світі вітчизняних ЗМІ, і в українському менталітеті в цілому.

Маса українських військовополонених в останні місяці війни в Європі та в перші роки після другої світової війни складалася з трьох джерел:

1. Українські вояки з Війська Польського, які потрапили в німецький полон ще в 1939 році, або з польської армії В. Андерса, створеної на території СРСР після подій вересня 1939 року, які, за рішенням емігрантського уряду Польщі, відмовилися воювати на радянсько-германському фронті та майже мільйонною кількістю були випущені Сталіним разом зі зброєю через Близький Схід на північну Африку. Вони хоробро билися з фашистами під Ель-Аламейном, під Монте-Кассіно та брали участь у вирішальних битвах “другого фронту”. Після закінчення війни вони з різних причин відмовилися від репатріації до радянської України та залишилися в Європі;

2. “Дивізійники” - решта української дивізії “Галичина”: яка була розбита Червоною армією. Близько 8 тисяч з них відступили на захід і здалися в полон британцям.

3. Цивільні особи, колишні “остарбайтери”, та в’язні німецьких концтаборів, які були визволені союзниками та потрапили до англійської, французької чи американської зон окупації.

Таким чином, як зазначає відома дослідниця преси Н. Сидоренко у ґрунтовному дослідженні, поданому в збірнику “Українська журналістика: історія і сучасність”, на Британських островах у 1947 році опинилося близько 35 тисяч колишніх військовополонених українців. За юридичним статусом вони були європейськими добровільними робітниками і мусили відпрацювати три роки під керівництвом державних британських установ.

У повоєнний час у Великій Британії українською мовою виходило 7 часописів, з яких три друкувалися латиницею, оскільки в друкарнях не було

кирилиці. Цією справою головним чином займалися колишні дивізійники. Наклад цих часописів дуже малий - від 20 до 100 примірників. Серед них - "Відгук", "Другий етап", "Мета", "Наші будні", "Нове життя", "Скиталець", "Таборовик".

У Великій Британії лишилося приблизно 60 процентів від усіх українських військовополонених.

Крім таборової, в цей час у Великої Британії виходила газета "Наш клич" та сатиричне видання "Оса".

Теми таборових видань: життя табору, життя діаспори, збереження національної пам'яті, сатира, гумор, політичні і культурні події в Україні і Європі. Таборова преса нової хвилі була більш войовничою, налаштованою антикомуністично.

Франція приймала українську еміграцію ще з давніх-давен. В 1709 році у Францію втекла решта мазепинців. На рубежі століть тут існувала чимала українська еміграція, як із Заходу, так і зі Сходу України. Після першої світової війни Париж став одним з найбільших центрів еміграційного українського життя.

Дослідниця зі Львова О. Денека зазначає у збірці "Українська преса за межами України", що, на відміну від еміграційної преси в Америці, періодика української громади в Європі була наскрізь політична. В 1918-1921 роках у Франції було утворено близько десяти політичних організацій, які видавали 8 періодичних видань (загалом у ті роки у Франції видавалося понад 30 українських часописів), з яких головними стали "Тризуб" (тижневик, заснований з ініціативи Симона Петлюри) і "Українське слово" (тижневик, орган Головного проводу українських націоналістів у Парижі). Генеральна рада союзу українських емігрантських організацій у Франції видавала журнал "Скоб" як журнал українського пласту у Франції. Журнал "Ватра" видавався Пластовим куренем ім. Міхновського.

Певний час тут існувала військова преса. Цікаво, що журнали видавали генерали. Управа товариства колишніх вояків УНР у Франції в 1927-1928 роках

видавала журнал “Військова справа” (генерал-хорунжий Олександр Удовиченко³⁷). У 1938 році почав виходити часопис “За збройну Україну” (генерал-хорунжий Микола Капустянський³⁸).

Українська еміграція в Європі за своїм складом поділялася на два прошарки та ідейно була відповідно двох напрямків: політична (з них виходили видавці та публіцисти українських часописів) та заробітчанська (вона складала більшість читацької аудиторії).

Виходило кілька англомовних видань, серед них “The Ukrainian Quaterly. Journal of Ukrainian & International affairs” (“Український щоквартальник. Журнал українських та міжнародних подій”). Був це часопис, що зайняв визначніше місце серед органів преси, до чого спричинилося його художнє оформлення (Е. Козак, М. Бутович, Р. Чорний) та багата ілюстрація.

Інтересам українських воєнних інвалідів присвячений був кварталний журнал під назвою „Український Інвалід”. З інших військово-громадських часописів — „Український Комбатант”, що в 1936 році почав виходити в Косові.

³⁷ Народився 20 лютого 1887 року в Харкові. Військовий і громадський діяч, генерал армії УНР. Закінчив Воєнну топографічну школу і курси Генерального Штабу при Миколаївській військовій академії в Петрограді. У 1917 році брав участь в українізації частин III Кавказького корпусу, де проходив службу спочатку як ад’ютант штабу, а згодом начальником штабу 21 дивізії; очолював українську корпусну раду. З жовтня 1917 року військовий радник С. Петлюри. Проходив службу на посадах начальника штабу Гайдамацького Коша Слобідської України, в Генеральному Штабі, генерал-квартирмейстера Південно-Західного фронту Армії УНР, командира Третьої Залізної Стрілецької дивізії. У таборах для інтернованих у Польщі підвищений до рангу генерал-хорунжого й виконував обов’язки генерального інспектора Армії УНР. У 1924 році переїхав до Франції, де очолював Товариство вояків Армії УНР (1927-1975), з 1953 року – Європейську федерацію Українських військових організацій. Автор книжок “Україна у війні за державність” (Вінніпег, 1954) та “Третя Залізна дивізія” (Нью-Йорк, 1971). Помер 19 квітня 1975 року у Франції.

³⁸ Народився 1 лютого 1879 року. Військовий і політичний діяч. Учасник російсько-японської війни 1904-1905 років. Полковник генерального штабу російської армії і начальник штабу дивізії під час Першої Світової війни. З осені 1917 року начальник штабу дивізії в I Українському корпусі генерала П. Скоропадського. На еміграції в Польщі, з 1923 року – у Франції, де організував Українську громаду, згодом Український Народний Союз, який і очолював до 1938 року. Визначний діяч ОУН, член проводу організації. У 1930-их роках керував перепідготовкою колишніх старшин Армії УНР і УГА у станиці ОУН неподалік Данцига (нині – Гданськ, Польща). Автор книги “Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919”. Помер 19 лютого 1969 року у Мюнхені.

Першим органом бачванських українців (Югославія) стає тижнева газета під назвою „Руски Новини”, що виходила в 1924-1939 роках місцевою говіркою в Руському Керестурі-Дякові. Там же (Дяково-Пішкоревці-Руському Керестурі) виходила українською мовою двічі на тиждень газета під назвою „Рідне Слово”, що його видавав о. М. Фірак. Протрималася до 1939 року.

У 1936-1938 роках в Руському Керестурі виходив місцевою говіркою журнальчик під назвою „Думка”, а з 1939 року - літературною українською мовою як націоналістичний орган під керівництвом М. Бучка (Раєво Село). Крім того, Товариство „Просвіта” у Загребі видавало загальноосвітній орган „Вісник”, що виходив в 1936-1939 роках.

За приблизним підрахунком, українська преса поза СРСР станом на 1936 рік нараховувала 202 різних органів (без „Записок” та „Наукових Збірників”) і 3 одноднівки.

Таблиця 3.1

Розподіл видань за країнами виходу і типом видання:

Країна	Всього видань	Із загальної кількості видань:		
		газет	журналів	бюлетенів
Галичина-Волинь	97	25	72	-
Буковина	5	3	2	-
Карпатська Україна	19	8	9	2
Югославія	3	2	-	1

Польща	9	-	8	1
Чехословаччина	16	3	7	6
Франція	4	1	2	1
Англія	2	-	-	2
Німеччина, Австрія	5	-	4	1
Американський континент	40	29	11	-
Маньчжурія	2	1	1	-
Разом:	202	72	116	14

Таблиця 3.2

Розподіл видань за змістом:

Суспільно-політичні	87
Літературно-наукові та мистецькі	27
Часописів для дітей та молоді	19
Професійно-фахові	24
Церковно-релігійні	9
Видання для жінок	6
Спортивні	5
Гумористично-сатиричні	2
Загальноінформаційні	23

Таблиця 3.3

Розподіл видань за періодичністю виходу:

Щоденні газети	7
Тричі на тиждень	3
Двічі на тиждень	1
Тижневики	38
Декадники	1
Двотижневики	32
Місячники	88
Двомісячники	1
Щоквартальники	10
Нерегулярні і без означення виходу	21

Таблиця 3.4

Розподіл видань за мовою виходу:

Мови виходу	Журнали	Газети і бюлетені
англійська	3	1
німецька	-	1
французька	-	1
польська	1	-
чеська	-	1

Ці видання, у своїй переважній більшості, попри політичні уподобання, стояли на ґрунті українських національно-визвольних змагань і української державності. Були вони речниками непохитної волі українського народу, висловленої Т. Шевченком: „В своїй хаті - своя правда, і сила, і воля!”

Після програних визвольних змагань 1917-1920 років значна кількість офіцерського складу різних українських армій опинилися на еміграції в різних західноєвропейських державах та Америці. Розкидані по світах, у неймовірно важких умовах українські вояки-патріоти, ветерани, які вимушені були покинути рідну землю під тиском більшовицько-московських військ, хворіли, вмирили у таборах інтернованих, за безцінок працювали на шкідливих і найбільш соціально непрестижних роботах, але вперто вросли у новий для них соціальний та національний ґрунт, продовжували і на чужині боротьбу за визволення України: “Українське військо не визнало себе переможним. По всій земній кулі, де лише існують бувші вояки, вони мають різного роду організації: стрілецькі, військові і т. ін. Бо ж починаючи од коменданта та старшини генеральної булави до стрільця і козака ми не поламали своєї присяги Українському Народові і продовжуємо підготовку до останнього, рішучого бою. Таким чином кадри Української Армії існують, але Армія змінила форми в залежності від обставин” [149, С. 48].

Наприкінці 1920 року внаслідок військової поразки Армії Української Народної Республіки тисячі її вояків було інтерновано в Німеччині, Австрії, Франції, Румунії, більшість в Чехословаччині та Польщі, які об’єднувалися у союзи, спілки, громади, створюючи військові революційно-політичні формування для продовження збройної боротьби за державність України.

Метою таких військових організацій було відновлення української регулярної армії шляхом створення офіцерських кадрів і фахівців тогочасної бойової техніки і зброї. Це дало б змогу при сприятливих умовах сформувати українські легіони або перекинути підготовлених військовиків у той чи інший спосіб в Україну на допомогу у боротьбі проти окупантів. Визначальною була не чисельність цих легіонів, а лише їхнє існування, що забезпечувало б

величезний моральний фактор у боротьбі. Тим більше, в історії вже був прецедент армії Галлера, сформованої виключно з польських емігрантів, що відіграла сприятливу для Польщі роль.

Наведемо деякі приклади створення таких осередків в Європі та розглянемо їх культурно-освітню діяльність, зокрема видання преси, яка на сьогоднішній день є цінним документальним джерелом для вивчення долі української політичної еміграції першої половини ХХ століття, оскільки на її сторінках було зареєстровано події до інтернування, із часів перебування військових і цивільних емігрантів у таборах та після їх закриття, процес розпорошування українських емігрантів у світі і водночас організування цієї спільноти.

Так, у Німеччині в 1921 році колишніми старшинами української армії був заснований Союз Українських Старшин, до якого належали офіцери галицької і наддніпрянської армій. Союз, як професійна організація українських емігрантів поставив своїм завданням збереження і розвиток українського національного війська. У міру можливості Союз намагався залучити нових членів до організації, створював свої філії, організовував нижчі офіцерські чини і стрільців, що перебували на еміграції у Стрілецьку Громаду при Союзі. Головою Союзу був полковник Є. Коновалець, заступником — полковник Новохацький [129, С. 19-20].

Основною метою товариства було пропагування і ведення вишкільної військової роботи серед своїх членів, яка реалізовувалася посередництвом різних рефератів на військово-виховні теми, публікацією військових наукових праць у вигляді зшитків та виданням неперіодичного військового журналу “Військовий Вісник”, перше число якого з’явилося у листопаді 1927 року в Берліні [64, С. 1; 180, С. 156].

На жаль, досі не маємо відомостей, як довго виходив часопис “Військовий Вісник”. Із повідомлень у самому часописі дізнаємося, що його періодичність і якість друку та оформлення залежали від матеріального забезпечення Союзу Українських Старшин. Тому не знаємо, чи вдалося редакції часопису

реалізувати все заплановане. До нашої диспозиції наявні п'ять послідовних чисел часопису за період 1927-1929 років. Часопис виходив в “імпровізованому вигляді”, друкований на циклографі.

Варто згадати, що в багатьох таборах Німеччини, Австрії для українських полонених були започатковані свої часописи: у Раштаті - “Розсвіт”, у Зальцведелі - “Вільне слово”, у Вецлярі - “Просвітній листок”, “Громадська думка”, у Фрайштадті - “Розвага”, в Йозефштадті – “Наш голос”. Ці видання пробуджували національну свідомість, що дало можливість у березні 1918 року утворити дивізію синезупанників, військових формувань Січових Стрільців, козацько-стрілецького куреня [174, С. 495].

У Франції 1926 року було організовано Товариство Запорожців, яке складалося переважно з колишніх старшин армії УНР. Очолили організацію полковник Дубовий і сотник Тарнавський. Доволі швидко Товариство перетворилося у потужну організацію з філіями в Чехословаччині, Німеччині, Бразилії, члени якого переживали стан політичної роз'єднаності українців за кордоном, що, на їх думку, не додавало їм авторитету в очах чужинців. “Запорожську” ідеологію було охарактеризовано одним із провідних діячів Товариства – підполковником Мокієвським досить чітко: “Продовжувати духовну, моральну й ідеологічну традицію запорожців “славетного для України XVII століття” [102, С. 169-170].

У 1936 році пропагандивно-репрезентаційна група Товариства розпочала видання часопису “Запорожець”, що задумувався спершу як інформаційний бюлетень, у якому публікувалися б повідомлення про основні напрями діяльності “запорожців” звіти про проведену роботу. Першою спробою заявити про себе на пресовій ниві було видання доповіді-звіту про основні види діяльності Товариства та інформації про перебіг подій на третьому “запорожському” з'їзді, на якому було затверджено і новий статут організації, що діяла на той час уже десять років. Як пояснював Дубовий, основною метою часопису було прагнення об'єднати “всіх військовиків, яким доля Батьківщини

є дорожчою від їхніх партійних поглядів, які розуміють, що лише силою Національною буде звільнена від ворога Україна” [113].

Однак видавалися тут і газети, які були виразниками інших політичних поглядів, зокрема, соціалістичного спрямування. У Франції міжвоєнного періоду варто назвати такі українські періодичні видання соціалістичного спрямування, як: “Українська республіка” (1919-1922 роки) – інформаційний тижневик, виданий Українською Національною Радою у Франції (за редакцією Ф. Савченка); “Український робітник” (1926 рік) – орган Української робітничої спілки у Франції; “На чужині” (1927 рік) – вісник українських громадян у Франції; “Ранок” (1928 рік) – орган української незалежної думки, двомовний журнал за редакцією С. В. Перепелиці; “Вісник Української громади у Франції”(1929-1936 роки) та “Бюлетень преси органу “Народні вісти” (1937 рік), що 1938 року Об’єдналися і започаткували місячник “Українська воля” за редакцією Миколи Шаповала [101, С. 129].

На сьомій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції “Українська періодика: історія і сучасність”, яка проходила на базі Науково-дослідного центру періодики у Львові науковець з Польщі О. Вішка подав цікаву інформацію щодо створення таборів інтернованих українських вояків у Польщі, їх громадсько-політичну та культурно-освітню діяльність, зосередивши головну увагу на виданні військової преси.

Наприкінці 1920 року на еміграції в Польщі опинилися тисячі вояків Армії Української Народної Республіки, а також численні групи цивільних біженців – усього близько 30 тисяч військових і цивільних осіб. Від імені тодішнього вождя УНР Симона Петлюри цей політичний табір названо петлюрівським, а його учасників – петлюрівцями [78, С. 132-133].

Табори на теренах Польщі були на той час заповнені більшовицькими полоненими, розміщування інтернованих продовжувалося два місяці, а українські військовики розпорошені по всій табірній системі. Більшість війська потрапила до таборів у Пикуличах, Ланцуті, Вадовицях, Каліші й Александрові Куявському, невеликі групи було запроторено в Ченстохову,

Пйортків Трибунальський та інші табори. Урядові установи було розміщено в Тарнові, чимало цивільних осіб – у паратабірних умовах у Львові і Ченстохові. Після численних передислокацій у листопаді 1921 року інтерновані петлюрівці перебували тільки у трьох таборах: у Сшталкові, Каліші і Щипйорні, а з осені 1922 року – вже тільки у двох останніх. Їх закрили у серпні 1924 року, відкриваючи водночас у частині каліських бараків Українську Станицю. Вона стала важливим культурно-освітнім еміграційним центром.

Після ратифікації у квітні 1921 року ризької Угоди українські державні установи стали на терені Польщі небажаними. Коли офіційну діяльність державних структур – уряду і створеної уже в Тарнові Ради Республіки – треба було припинити, їх функції перебрав утворений у Варшаві Український Центральний Комітет. Після переїзду Симона Петлюри з Тарнова до Варшави, столиця Польщі перебрала наприкінці того року роль українського еміграційного державного центру, а також і культурно-освітнього.

Запроторені в таборах, незважаючи на фізичне й моральне виснаження українські військовики, майже відразу розгорнули інтенсивну культурно-освітню діяльність. Організувалися бібліотеки, початкові школи, гімназії і університет, відбувалися різні змагання, створювалися кооперативи, видавалися преса й підручники. Українська цивільна еміграція також зайнялася на чужині цією ділянкою.

Усі місцевості, в яких на зламі 1920-1921 років було розміщено українських військових і цивільних емігрантів, стали меншими або більшими видавничими осередками. Через 1-3 роки більшість з них перестала існувати. 1924 року на видавничій мапі залишилися тільки Варшава, і Каліш, про що мова піде пізніше.

Зараз ми торкнемося менш активних осередків видавничої справи, таких як Ланцута, Вадовиць, Александров Куявський, Пикулич, Пйортків і Стшалків, а також більш потужних, але короткотривалих видавничих осередків у Тарнові та Ченстохові.

Як зазначає О. Вішка, табірна видавнича діяльність найперше розпочалася в Ланцуті. У травні 1920 року тутешній табір було перейменовано на Збірну Станицю, де з українських полонених сформовано нові відділи. Перший український ланцутський часопис вийшов 1 вересня 1920 року. Відкрите тут видавництво мало свою друкарню, а після перенесення до Стшалкова – також і книгарню.

В Александрові Куявському виходило 9 пресових видань, серед них – одна з перших табірних газет. Крім преси, видавалися книжки й брошури. Видання літератури значно пожвавилось, коли табірне видавництво у квітні 1921 року отримало друкарню.

Восени 1921 року петлюрівців з кількох таборів – Вадовиць, Пйорткова Трибунальського, Ланцута і частково з Пикулич – переведено до Стшалкова. Пикулицькі видавці спершу потрапили зі своїми виданнями у Вадовиці, а разом із тамтешніми – до Стшалкова. Так сталося також і з трьома часописами, які виходили у Пйорткові Трибунальському, і ланцутськими виданнями. У Стшалкові багато видань, що виходили в попередніх таборах, не було відновлено, зате з'явилися нові. Загалом тут було друквано 9 назв, дві з них виходили також після переведення інтернованих до Каліша.

Слід також зазначити, що значний видавничий рух розвинувся у Тарнові – осідку української еміграційної влади, тимчасового прихистку багатьох біженців і заснованих ними організацій. Тут постало декілька видавництв, але їх існування не було тривалим. Перший часопис з'явився у Тарнові у жовтні 1920 року, а вже наступного, 1921 року, тут виходило 9 часописів. Загалом у цьому місті світ побачило кільканадцять видань, останнє з яких побачило світ 1923 року.

Ще більш короткотривалим видавничим осередком була Ченстохова. Група військовиків та цивільних осіб, яка тут перебувала, видавала 1921 року 5 часописів. Однак, видавниче товариство у Ченстохові та інші установи й організації так і не змогли вийти за межі організаційної стадії.

Каліш – це єдиний табір, в якому українці перебували від початку інтернування у грудні 1920 року аж до його остаточного закриття в середині 1924 року. В утвореній в Каліші Українській Станиці працювали, школи, драмгурток, хор та бібліотека з читальнею, містилися приміщення багатьох організацій і товариств. Станиця стала національним і культурним центром української політичної еміграції, а також видавничим осередком з власним видавництвом.

Як відбувалося становлення видавничої діяльності в Каліші ми розглянемо на основі висвітлення процесу створення та діяльності Українського Воєнно-Історичного Товариства, яке розпочало тут видання найпотужнішого журналу “За Державність”.

Отже, ще підчас збройної боротьби армії Української Народної Республіки проти більшовиків виникла думка про необхідність створення такої інституції, що фіксувала б перебіг цієї боротьби.

5 серпня 1920 року було вже затверджено тодішнім міністром військових справ полковником Володимиром Сальським³⁹ статут “Українського Воєнно-

³⁹ Військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Народився 24 липня 1885 року в м. Острог. Закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. У роки Першої світової війни 1914-1918 - офіцер Генерального штабу при розвідувальному відділі Київського військового округу, квартирмейстер 12-ї російської армії у Прибалтиці. Восени 1917 року брав участь в українзації російських частин Північного фронту. У січні 1918 року призначений начальником штабу українських військ у м. Києві. Учасник боїв проти більшовицьких військ М. Муравйова. За Гетьманату - начальник штабу Сердюцької дивізії, член Комісії з організації військових шкіл та академії в Україні. Під час антигетьманського повстання у листопаді 1918 разом з більшістю особового складу дивізії перейшов на бік Директорії УНР. Обіймав посаду начальника штабу коменданта Києва, був членом Головної шкільної управи Генерального штабу. З листопада 1919 - міністр військових справ в уряді Б. Мартоса, згодом - в уряді В. Прокоповича. У листопаді 1920 у складі уряду УНР переїхав до Польщі. Перебував у Каліші, з 1924 - у Варшаві, де продовжував займатися військово-політичною діяльністю. До 1940 року залишався міністром Уряду УНР в екзилі. Входив до Вищої військової Ради Українського Центрального Комітету, Об'єднання вояків Армії УНР. Був ініціатором відновлення “Січі” у Галичині. У березні 1930 під час процесу Спілки визволення України у Харкові підготував заяву-протест зборів українських емігрантів у Варшаві. Написав спогади, низку статей з історії визвольних змагань. Помер 5 жовтня 1940 року у Варшаві.

Історичного Товариства”, до складу якого увійшло багато поважних членів, головним чином, з інституцій військового міністерства УНР.

Розпочата, за підтримки органів державного керівництва праця, внаслідок несприятливих обставин кампанії 1920 року припинилася, тому що припинилася підтримка згори і розпорошилися члени Товариства.

Після поразки української армії в 1920 році, коли вона опинилася інтернованою по різних таборах у Польщі, знову постала думка про необхідність складення історії збройної боротьби українського народу 1917-1920 років. Внаслідок цього, з’явилися індивідуальні спроби українських вояків висвітлити той чи інший епізод з цієї боротьби, що почало друкуватися в різних вищезгаданих таборових виданнях Польщі. Але праця робилася не скоординовано, не систематизовано. Були спроби, наприклад, Громади Старшин шостої Стрілецької дивізії систематизувати цю працю, але за браком фінансування та фахового керівництва ця спроба не дала бажаних результатів.

Тільки по ліквідації таборів в 1924 році вже на терені Української Станиці в Каліші знову виникла думка про необхідність висвітлення історії національно-визвольної боротьби періоду 1917-1920 років. З цією метою потрібно було утворити організацію, напівнаукового характеру, яка б започаткувала збірку історичних праць, їх систематизацію, видання і т.д.

Нарешті, в січні 1925 року відбулися перші збори ініціативної групи, що заснувала „Українське Воєнно-Історичне Товариство”. До цієї групи належали: Генерал-хорунжий Андрій Вовк⁴⁰ – голова Товариства, Генерального Штабу Генерал-хорунжий В. Змієнко – заступник голови, полковник М. Садовський⁴¹ – скарбник, підполковник В. Євтимович –

⁴⁰ Український громадський та військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни, офіцер російської армії. У 1917 році став одним із організаторів українських військових підрозділів на румунському фронті. У 1918-1919 роках очолював частини Армії УНР, учасник 1-го Зимового походу Армії УНР (грудень 1919 – травень 1920). В листопаді 1920 року інтернований у Польських таборах.

⁴¹ Військовий та громадський діяч, генерал-хорунжий. Народився 29 липня 1887 року у Києві. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, у 1912 - Київське піхотне училище. У роки Першої світової війни 1914-1918 - на фронті. З 1917 перейшов на службу в

секретар; згодом до них прилучився ще підполковник Микола Стечишин⁴² – член Товариства, який обійняв посаду керівника секції охорони й упорядкування стрілецьких могил [130, С. 187].

Однак, в той момент матеріальний і політичний стан української еміграції був мало сприятливим для початку плідної праці Товариства. Поміж представників української еміграції існували ворожі настрої до діяльності Уряду та Українського Центрального Комітету, яких звинувачували у ліквідації таборів, у невдачах, поразках, злиднях та тяжкій праці, що довелося їм зазнати в умовах емігрантського життя. Зрозуміло, що ці настрої створювали тяжку атмосферу ворожнечі розбіжності поглядів, знеохочення до будь-якої громадської праці й особливо такої, де треба було ще на початковій стадії додати грошей та безкоштовно працювати, що зовсім не сприяло вербуванню членів Товариства. На цьому ґрунті набирала сили кооперативний рух, в основі якого було намагання власними силами, не покладаючись на допомогу згори, дійти поставленої мети. Але, часом члени Товариства, знаходячись в орбіті загально-емігрантського життя, підпадали під вплив вищезгаданих настроїв, забуваючи, що завдання Товариства мали аполітичний характер і працювати над ними могли люди різних

українську армію. З 1918 - старшина Головної шкільної управи Генерального штабу. Наприкінці 1918 року призначений начальником канцелярії Військового міністерства при ставці Головного Отамана. У листопаді 1920 року після інтернування частин перебував у таборі Каліша. Співзасновник і директор Українського воєнно-історичного товариства у Варшаві, головний редактор журналу “За державність” (до 1939). У роки Другої світової війни 1939-1945 жив у Німеччині, а з 1945 - у Канаді. У 1947 - засновник і директор Українського військового інституту і музею в Торонто. Помер у 1967 році у Торонто (Канада).

⁴² Військовий діяч, генерал-хорунжий. Народився 19 грудня 1880 року у с. Новосіяцьке на Херсонщині. Закінчив кадетський корпус, військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу. Учасник Першої світової війни 1914-1918. Наприкінці 1917 року перейшов на службу до української армії. У 1918 - начальник штабу Волинської кордонної бригади, 1918-1919 - комендант штабу Волинської групи Армії УНР, начальник штабу Могилівської повстанської залоги, заступник командира Могилівського окремого кордонного відділу. З 1919-начальник штабу 3-ї Західної дивізії на більшовицькому фронті, згодом - начальник канцелярії Військового міністерства УНР. Перебував у Каліші, очолював Товариство охорони пам'ятників, опікувався військовими цвинтарями. У 1929 відновив у Щеп'юрно 187 могил українських вояків. Помер 7 серпня 1977 року у Мюнхені. (Довідник з історії України. – К., 2002. – С. 835)

переконань, oprіч, звичайно, ворогів провідної ідеї визвольної боротьби. Тому була ініціативною групою Товариства представлена програма діяльності Товариства, яка полягала в наступному:

- 1) виготовлення статуту та легалізація Товариства;
- 2) видання збірки воєнно-історичних матеріалів;
- 3) здобуття фінансових фондів на виплату авторам гонорару, на видання збірки Товариства, на охорону й упорядкування стрілецьких могил.

Виготовлений статут президія запропонувала у березні 1925 року для за реєстрування Українському Центральному Комітетові та одночасно вжила заходів щодо легалізації Товариства польською адміністративною владою, яка тільки 3 березня 1926 року легалізувала Товариство. Від часу легалізації Товариства справа збірки воєнно-історичного матеріалу пішла значно легше. Багато осіб відгукнулося на заклик президії, погоджуючи своє співробітництво з Товариством і надсилаючи матеріали – одні – безкоштовно, інші – за гонорар. Виявилось, що в багатьох осіб були вже написані спомини з визвольної боротьби, які ніде було помістити.

Згодом президія мала матеріалів на 2-3 збірники, але головною причиною затримання видання збірника був жалюгідний фінансовий стан Товариства. Членські внески членів президії і кількох членів Товариства – то були всі фінансові засоби, що посідала президія Товариства, оскільки членом Товариства міг стати кожний повнолітній громадянин, військовий чи цивільний без будь-яких членських внесків. Тільки дійсні та почесні члени Товариства мали вносити певну суму. Так, дійсні члени вносили реєстраційних 5 злотих і членського внеску 12 злотих щорічно, а на Почесного члена могла бути обрана через загальні збори на внесок Управи Товариства, особа, що спричиниться до розвою Товариства своєю видатною працею або матеріально, внівши до каси Товариства одноразово щонайменше 250 злотих [131]. Збільшення ж членських внесків шляхом приєднання більшої кількості членів не обіцяло позитивно полагодити справу фінансування Товариства. Тому у президії залишився інший шлях – пошук фінансової підтримки громадських організацій.

З організацій, до яких звернулося Товариство з проханням про допомогу, відгукнулися „Станична Кантина”, яка стала надавати 5% від свого прибутку в розпорядження Товариства та „Товариство Допомоги Емігрантам з України в Каліші”, що встановило певну квоту на розвиток Товариства.

Однак, ці суми надходили до каси Товариства у різні часи і нерегулярно, з великими перервами, що несприятливо відбивалося на друкові збірника „За державність”. Так, передовиця і всі матеріали були готові ще в 1927 році, а цілий збірник вийшов друком тільки в 1929 року. Навесні цього ж року президія ініціативної групи скликала перші загальні збори Товариства, на яких розглянула діяльність президії, намітили перелік заходів щодо поліпшення фінансування Товариства і обрали нову Управу Товариства у складі: Генерального Штабу Генерал-полковника Миколи Юнакова⁴³, Генерального Штабу Генерал-хорунжого

⁴³ Український військовий та громадський діяч, генерал-полковник Армії УНР. Народився 6 грудня 1871 року у Чугуєві на Харківщині в родині військових. У 1897 році з відзнакою закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. Обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 53-ї піхотної бригади, 27-ої піхотної дивізії, викладача Оранієнбурзької офіцерської стрілецької школи, Пажеського корпусу, штаб-офіцера з особливих доручень, начальника штабу 1-го Прикордонного корпусу. У 1907 призначений викладачем Миколаївської академії Генерального штабу, а після захисту у 1910 дисертації “Похід Карла XII на Україну 1708-1709 рр.” став професором кафедри військового мистецтва. У 1912 йому присвоєно звання генерал-майора. У роки Першої світової війни 1914-1918 безперервно знаходився на Південно-Західному фронті. З 1916 року - генерал-лейтенант. Після утворення Української Центральної Ради підтримав український національний рух, сприяв українізації частин, за що у грудні 1917 року усунений з посади більшовицьким наркомом М. Криленком і направлений у розпорядження голови Реввійськради Л. Троцького. У Києві отримав нове призначення - командувача 4-ї армії Румунського фронту. З квітня 1918 року - на службі в українській армії. У період Гетьманату очолював Головну шкільну управу другого генерал-квартирмейстерства і Комісію з утворення військових шкіл та академій Генерального штабу. З 1918 очолював Головну вишкільну управу Міністерства військових справ, а в серпні 1919 був призначений начальником штабу Головного отамана об'єднаних українських армій УНР і ЗУНР. У 1920 призначений військовим радником Української дипломатичної місії у Варшаві. На початку 1920 років перебував у Тарнові, був радником військового міністра, військовим міністром, членом Вищої військової ради УНР при Головному отаманові С. Петлюрі, Ради Українського Центрального комітету в Польщі, очолював Українське військово-історичне товариство. В еміграції підвищений у ранзі до генерал-полковника. Плідно співпрацював у альманасі “За державність”, готував низку військово-історичних праць. У 1927 через тяжку хворобу змушений відійти від активної громадської діяльності. Помер 1 серпня 1931 року, похований у Тарнові. Автор праці “Російсько-японська війна 1904-1905 рр.” (1911), спогадів “Матеріали до мого життєпису”.

В. Змієнка, Генерал-хорунжого Олександра Загородського⁴⁴, полковника М. Садовського, підполковника С. Скрипку. Кандидатами в члени були: підполковник В. Євтимович, адміністративний підполковник П. Опаренко. До ревізійної комісії увійшли: Генерального Штабу полковник А. Силин, підполковник М. Харитоненко, сотник М. Маряшенко.

Отже, внаслідок довгої і складної підготовчої роботи було реалізовано головне завдання Українського Воєнно-Історичного Товариства, яке полягало в збиранні воєнно-історичного матеріалу, класифікації, систематизації його, на підставі перевірених даних та ознайомлення української суспільності з цими матеріалами, а також наданням майбутнім дослідникам фахівцям достовірних матеріалів свідків тих подій, на підставі яких науковці могли би укласти об'єктивну воєнну історію українських визвольних змагань 1917-1920 років.

У міжвоєнний період найпотужнішим українським еміграційним (видавничим) осередком на етнічних землях, зі значним інтелектуальним потенціалом була Варшава. Видання петлюрівської преси почалося тут у січні 1920 року. Першими видавцями були Військове інформаційне бюро Української місії у Варшаві та Пресове бюро при Українській дипломатичній місії. 1921 року до кола видавців приєдналися приватні особи, Українська студентська громада та Український центральний комітет, покликаний з приводу радикального скорочення діяльності уряду УНР у Польщі.

Від часу закриття останнього табору інтернованих 1924 року, Варшава стала культурно-освітнім центром, зокрема і видавничим, важливим осередком української політичної еміграції. Однак у той же час її інтелектуальний потенціал у Польщі був досить послаблений – багато вчених і студентів виїхало, головню у Чехословаччину, де їм було дозволено створити вищі школи.

⁴⁴ Військовий діяч, генерал-поручник Армії УНР. Під час 1-го Зимового походу командував Волинською групою Армії УНР. У 1920 році протягом деякого часу виконував обов'язки заступника командуючого армії генерала М. Омеляновича-Павленка. В еміграції жив у Польщі, з 1949 року – в США.

Більшість варшавських українських часописів 1920-их років виходила нетривалий час. Після закриття „Української трибуни” не було у Варшаві типового щоденника – газети „Нарід” і „Українська нива” виходили у 1926-1928 роках тільки раз на тиждень або й раз на два тижні. Значну групу становили часописи релігійного вмісту („Духовна бесіда”, „Духовний сіяч”, „Знаки часу”) та наукові або популярно-наукові часописи („Наша бесіда”). УЦК видавав у той час „Вісті УЦК” та з черги „Шляхом незалежності”, а студенти – „Студентський голос”. Єдиним прикладом гумористично-сатиричних часописів, таких численних у таборах, є часопис „Колючки” [76, С. 99].

З плином часу поглибилася співпраця емігрантів з Наддніпрянщини з українцями Східної Галичини і Волині, зокрема у видавничій діяльності. Почалася вона, хоча не без перешкод, відразу ж після прибуття цих перших до Польщі. Варшавська „Українська трибуна”, для прикладу, вже на початку 1922 року привернула особливу увагу до Галичини, Волині та Холмщини та запросила до співпраці кореспондентів з тих теренів. Також інші часописи „Релігійно-науковий вістник” і „Трибуну України”, розповсюджувано у Західній Україні.

Деякі часописи подавали навіть Варшаву і Львів або Варшаву і Луцьк як місце видання. Для підкреслення факту інтеграції двотижневик „Наша бесіда” подавав аж чотири місця — Варшаву, Львів, Луцьк і Холм. Наприкінці 1920-их років редакції деяких видань перенесено з Варшави до Львова або Луцька („Українська нива”, „Наш світ”).

Виданнями займалося багато суб’єктів – товариства й організації, зокрема студентські, наукові установи і товариства, конфесійні спілки і церкви, а також приватні особи. Серед авторів і співробітників, які писали у варшавській українській пресі, було багато видатних політиків, вчених, літераторів, громадських діячів, офіцерів і професійних журналістів.

З 1920 року у Варшаві виходило від 3 до 14 часописів щороку. Загалом їх друкувалося понад 50, але нерідко як швидко вони з'являлися, так швидко і зникали.

Особливу увагу привертає, заснований ще у каліському таборі, в невеличкій військовій друкарні третьої Залізної Стрілецької дивізії часопис „Табор”, який виходив безперервно з 1923 року аж до 1939 року [37, С. 1].

Назва часопису, за словами його основоположника Головного Отамана війська і флоту УНР Симона Петлюри мала бути символом „початку творчої праці й шукання української воєнної думки”, мала “маніфестувати цілому світові непереможність ідеї вільної України та життєвість її речника – Армії УНР, яка зазнала поразку, але дух її не був переможений. Хоч розпорошена по цілому майже світу, вона живе й чекає слушного свого часу, а „Табор” в міру засобів своїх готує її до прийдешнього чину” [62, С. 1]. Редакція журналу, в передмові до першого числа видання метою своєї майбутньої праці визначала на першому місці „з'ясування елементів перемоги українського військового національного будівництва” [315] і сподівалася, що „минуть століття й чужинці зі своїх бібліотек, де зберігаються примірники „Табору”, будуть довідуватися про боротьбу Армії УНР за волю свого народу й про те, як Армія ця й на еміграції лишилася вірною своїм прапорам й довгі роки була наготові до відновлення збройного чину” [62, С. 1]. Редакція вірила, що „Табор” мусить дочекатися разом з Армією УНР того радісного часу, але треба, щоб і вояцтво і ціла еміграція допомогла йому. Такими ідеями віри і сподівання в неминучу перемогу вояків УНР були просякнуті майже всі статті цього журналу, особливо ювілейні номери, присвячені будь-якій річниці чи-то створення Армії УНР, чи проголошення незалежності України, чи святій пам'яті Головного Отамана війська і флоту УНР Симона Петлюри.

Краків, одне з найбільших згромаджень українців у міжвоєнний період у Польщі, в списку місць видання преси з'явився лише в другій половині 1920-их років. Виходила тут преса як петлюрівців, так і галичан.

Інші місцевості – Скальмежиці, Лодзь, Хшанів, Познань і Яблонна (поблизу Варшави) – не відіграли помітної ролі на видавничій ниві української еміграційної преси – тут виходили тільки поодинокі титули.

Українську пресу на еміграції у Польщі створювало або з нею більш-менш активно співпрацювало майже тисяча осіб. Серед них – чимало науковців, літераторів, художників, військовиків високого рангу, державних і партійних діячів. Понад сто осіб – це головні редактори та члени редакційних колегій; багато з них – це особи, які значною мірою прислужилися розвитку української журналістики.

1920-1923 роки – це період бурхливого розвитку української еміграційної преси, зокрема табірної. У другому періоді (1924-1939 роки) виходила менша кількість видань, уже переважно цивільної преси. Як цивільні установи й організації, так і військові ще до інтернування мали значний досвід у видавничій справі. Виданням преси у таборах займалися видавничі секції дивізійних культурно-освітніх відділів. У відділі преси міністерства преси і пропаганди уряду УНР також була структура, яка займалася виданням часописів.

Розвиткові табірної преси сприяли еміграційний уряд і командування армії, не обмежувала цього і польська влада – преса формувала життєві позиції інтернованих, давала підмогу в освітній праці, допомагала зберігати дисципліну. У таборах була своя внутрішня цензура, яка контролювала зміст видань. Українська цивільна преса підлягала також польській цензурі.

Фінансові труднощі, брак поліграфічного обладнання та паперу у таборах, утруднений доступ до інформації, складні табірні умови і численні їх зміни, розпорошення емігрантів, матеріальні нестатки потенційних читачів, вимоги

державної цензури – все це негативно впливало на розвиток української еміграційної преси в Польщі.

Із розповсюдження у військових та цивільних таборах часописів, які в них видавалися, не було жодних проблем, адже читачі проживали компактно. В інших випадках преса надходила до одержувачів за посередництвом пошти, через українські книгарні. Українська преса розповсюджувалася також за кордоном. Багато часописів з плином часу заснували мережу власних кореспондентів, зокрема в Україні.

Українська „петлюрівська” преса – це видання виразно антирадянські, неприхильні щодо монархістів, а на початку 1920-их років – соціалістичні. Вони були також лояльними супроти польської держави, що відрізняло їх від галицької преси. У назвах української еміграційної преси неодноразово виступає назва краю або регіону походження видавців. Деякі віддзеркалюють їх прагнення, інші вказують на ситуацію, в якій опинилися.

Значна кількість української емігрантської періодики, що виходила у міжвоєнний період у Польщі, зокрема табірної перебуває у поганому технічному стані. З-поміж презентованих О. Вішкою 164 пресових видань 35 їм було не віднайдено.

Згадувані видання знаходяться у кількадесятьох бібліотеках та архівах України, Польщі, Франції, Чеської Республіки, Канади та США. Найбільші колекції є у Львові, Києві, Варшаві, Парижі, Празі, та Кракові.

Аналіз української національної військової преси 20-30-их років ХХ століття показує, що не можна говорити про неї як про єдине ціле, всі частини якого перебувають у постійній взаємодії. Але, незважаючи на складнощі, ці видання існували, обслуговуючи читацькі інтереси різних соціальних груп українців, перш за все військових, які опинилися на чужині.

В архівах Львова вченим вдалося відшукати та представити певні друковані органи закордонної української військової преси 1917-1920 років. Це, зокрема, “Січові вісті” (орган січових організацій у Злучених Державах Америки, виходив

у Чикаго, “Вісник Союзу визволення України”, “Військова думка” (виходили у Відні) [175, С. 76-77].

Найпоширенішу групу військових видань української еміграції міжвоєнного періоду, як ми мали змогу переконатися з попереднього викладу, репрезентувала табірна преса. Це були газети, журнали, інформаційні листки. Деякі з них виникли на базі колишніх військових періодичних видань армій УНР та ЗУНР.

Найбільшого розвитку набула українська військова табірна преса у Чехословаччині та Польщі. Тут, за нашими підрахунками, виходило біля тридцяти таких періодичних видань. Вони відігравали важливу роль у збереженні національної самосвідомості, бойового духу, професіоналізму українських вояків, допомагали їм звільнитися від почуття розгубленості, в важких умовах буття.

Так, в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського у відділі “Україніки” нами були віднайдені наступні часописи, які виходили у таборах Чехословаччини: “Вільна спілка” [69], “Гуртуймося” [94; 95; 96; 97; 98; 99; 100], “Державна нація” [103], “Молоде життя” [203], “Національна думка” [218], “Наш край” [220], “Нова Україна” [226], “Пластові вісті” [245], “Пробоєм” [260], “Розбудова нації” [271], “Студентський вісник” [310], “Трудова Україна” [325], “Українська дійсність” [329], “Український вісник”[341], “Український студент”[347], “Чорноморець”[359], “Шлях”[366]. В сховищах Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка знаходяться такі видання з Чехословаччини, як “Голос Табора” “Комедула”, “Український скиталець”, “Український стрілець”[208, С. 54].

Також в зазначеній бібліотеці імені В. Вернадського представлені таборові видання Польщі, а саме: “За державність”[131], “Рідна мова”[269], “Табор”[315], “Трибуна України”[321].

Окрім цього в Польщі, зокрема у Варшаві виходили вже зазначені газети “Нарід” і “Українська нива”, часописи релігійного вмісту “Духовна бесіда”, “Духовний сіяч”, “Знаки часу” та наукові або популярно-наукові часописи “Наша бесіда”. УЦК видавав у той час “Вісті УЦК” “Шляхом незалежності”, а студенти – “Студентський голос”[76, С. 99].

Як ми побачили видавничою діяльністю займалися колишні вояки-патріоти в Німеччині, Австрії, Франції та Америці.

Так, в Німеччині було розпочато видавництво неперіодичного військового журналу “Військовий Вісник”, а також журналу “Нація в поході”[219], часткове зібрання якого знаходиться в нашій столичній бібліотеці. В багатьох таборах Німеччини, для українських полонених були започатковані такі часописи: “Розсвіт”, “Вільне слово”, “Просвітній листок”, “Громадська думка”, “Розвага”, “Наш голос”[174, С. 495].

В столиці Австрії – Відні, виходили часописи “Визволення”[58] та “Нова громада”[224], які також були віднайдені в ЦНБ імені В.Вернадського, як і тижневик “Тризуб”[322], що виходив тривалий час у Франції.

Також у Франції міжвоєнного періоду видавалися українські періодичні видання, що були вже представлені в тексті. Це “Українська республіка”, “Український робітник”, “На чужині”, “Ранок”, “Вісник Української громади у Франції”, “Бюлетень преси органу “Народні вісти” та місячник “Українська воля”[101, С.129].

Насамкінець, хочемо зазначити, що українська військова емігрантська преса 20-30-их років ХХ століття продовжувала кращі традиції, започатковані ще в роки визвольних змагань. Вона відзначалася чітким політичним спрямуванням, була ареною запеклих партійних баталій і відображала життя й діяльність різноманітних організацій. Водночас преса була необхідною умовою консолідації української еміграції, виразником і захисником її інтересів. На шпальтах часописів були зафіксовані події, які свідчили про столітню боротьбу, вікове прагнення; волелюбного народу до визволення, утвердження своєї незалежності, створення суверенної держави. З часом кожен номер часопису не просто відтворює історію нашої землі – він набуває статусу історичного документа, який стверджує непохитне бажання прийдешніх поколінь утвердитись на цій землі як вільне, щасливе суспільство. І щоб осягнути ту велич, той трагізм історії України, яка нині привертає увагу не тільки дослідників, а й громадян нашої держави,

необхідно звернутися до того інформаційно-публіцистичного надбання, яке залишили наші попередники і яке сьогодні отримало статус історичного джерелознавства.

Протягом багатьох десятиріч, формуючись у складному соціально-політичному середовищі, військова преса набувала певних типологічних ознак – утверджувались властиві тільки військовій періодиці проблемно-тематичні напрями, формувалося читацьке середовище, що ми розглянемо в наступному розділі.

3.2. Висвітлення історії збройних формувань на сторінках видань у 1921-1939 рр.

Опинившись на еміграції наприкінці 1920 року в різних західноєвропейських державах, внаслідок програних визвольних змагань за незалежність української держави, українські військовики активно розпочали культурно-освітню діяльність і, зокрема видання військової преси, яка мала виступати засобом формування національної самосвідомості українців на чужині, каталізатором боротьби за честь та права українського народу, який і в еміграції продовжував виношувати ідеї відродження вільної, незалежної держави – своєї рідної України.

Які ж теми, мотиви та настрої знаходили відображення на сторінках військової періодики української еміграції міжвоєнного періоду, яку дбайливо розвивали та пристосовували до нових умов українські патріоти?

Вже в перші роки інтервенції багато еміграційних часописів порушували широкий спектр проблем, що зумовлювало складність їх класифікації. Різноманітні були й завдання, які ставили собі видавці. Це, зокрема, інформування про те, що діється у таборах, рідному краю і у світі, освітня праця серед вояцтва і цивільної еміграції, протистояння моральній кризі серед біженців, прагнення зміцнити почуття національної свідомості, гідності та єдності, усвідомлення ідеї визволення батьківщини. Не останніми були

захист рідної мови і популяризація української культури. Редакції вели реєстрацію подій з часів визвольної боротьби, аналізували успіхи та невдачі українського народу і прогнозували розв'язки у майбутньому. Завданням часописів, організацій був, з-поміж інших, правовий захист своїх членів.

Необхідно визначити основні проблемно-тематичні напрями, жанрову палітру української військової преси в період свого започаткування. Адже спектр проблем, які висвітлювались на її сторінках, різноманітний: від державних, урядових документів, коментарів найбільш суттєвих подій до лаконічних повідомлень про виплату поборів українським воякам; від аналітичних статей, нарисів до лаконічних інформаційних заміток. Варто також звернути увагу на своєрідність мови та стилістичну забарвленість публікацій, які певною мірою також віддзеркалювали характер, своєрідність цієї періодики.

Отже, тематика публікацій, спектр відображення дійсності були надзвичайно широкі. Однак, щоб не відображати загальні визначення тематики військової преси, вважаємо за потрібне наводити слушні приклади з аналізованих різноманітних періодичних видань, що виходили на теренах різних державних утворень міжвоєнного періоду на підтвердження того чи іншого тематичного напрямку. Отже, для детального аналізу основних завдань, тематики, стилістичних та мовних особливостей військової преси з огляду на визначені завдання дослідження нами були використані для розгляду наступні видання:

- неперіодичний військовий журнал “Військовий Вісник”, який видавався в Берліні (Німеччина), номери за 1927-1929 роки;
- часопис “Запорожець”. – Париж (Франція), видання за 1937-1939 роки;
- неперіодичний журнал військово-громадської думки “Гуртуймося”, що виходив у Празі (Чехословаччина) і певний час в Софії (Болгарія), а саме, знайдені нами в Національній бібліотеці імені В.І. Вернадського номери з 1932 по 1938 роки;

- воєнно-науковий журнал “Табор”, видавництво якого знаходилося у Варшаві (Польща), за період з 1927 по 1937 роки;
- матеріали до історії Війська українського “За державність”, які видавалися в Каліші, також в Польщі, збірки з 1929 по 1936 роки.

Об’єктивний аналіз матеріалу, що опублікований на сторінках цієї військової преси дав можливість визначити основні тематичні напрямки:

1. Поточний коментар суспільно-політичних подій, які відбувались у 1917-1920 роках в Україні;
2. Процес творення українського війська від березня 1917 року до січня 1918 року;
3. Висвітлення бойових подій 1917-1920 років у формі спогадів колишніх учасників цих подій;
4. Огляд господарського і культурного життя УРСР, в міжвоєнний період, коли військові вже перебували на еміграції;
5. Події міжнародного життя, висвітлені у хроніках;
6. Культурно-освітня робота на чужині;
7. Організація теоретичного і практичного виховання молоді шляхом наукового вивчення організації армій, їх тактики, бойових засобів та ознайомлення з практичними здобутками армій інших народів.
8. Події з історії України козацької доби

Тепер розглянемо кожний з цих тематичних напрямків більш докладно.

1. Поточний коментар суспільно-політичних подій, які відбувались у 1917-1920 роках в Україні, слід вважати головною темою часописів на той час, оскільки події пов’язані з започаткуванням української державності, формуванням різноманітних державних структур, наприклад, затвердження Тимчасової інструкції для Генерального Секретаріату тимчасового Уряду України в серпні 1917 року, її відношення з Радою народних комісарів, реформи органів виконавчої влади УНР на початку 1918 року, практичні

кроки по зміцненню державності та інше викликали цілковито обґрунтовану зацікавленість військового читача.

Часом цілі номери журналів були присвячені цій тематиці. Наприклад, № 1. часопису “Гуртуймося” за 1937 рік видавали спеціально “в дев’ятнадцяті роковини великих подій, коли український народ, устами Центральної Ради сказав своє рішуче слово, що Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною, Суверенною Державою українського народу, яке відбулося 22 січня 1918 року” [98, С. 1]. От які ідеї та заклики були покладені в основу військових журналів на еміграції, головним чином, часто зустрічалися в “Гуртуймося” та “Таборі”: “...Всі військові тоді в Україні, і на еміграції зберегли одну думку, одне прагнення, одне бажання – здобути довгождану волю для поневоленої Батьківщини, і відчували значення існування законного національного уряду УНР, спадкоємця тої першої влади, яка в 1918 році сказала своє Велике Слово. Цей Український Національний Уряд за дев’ятнадцять років не зійшов на манівці, а й досі міцно й високо тримає свій прапор і хоч на своєму довгому шляху поневіряння той прапор хотів вибити ворог, підступно вбиваючи незабутнього Вождя Нації Головного Отамана Симона Петлюру – Уряд не дав упасти тому прапорові, він не схиленим зостався, він таким же повернеться на Україну – а поки що, гуртуймося всі біля свого національного Уряду, всі в одну лаву до остаточної перемоги”[98, С. 2].

В цьому ж номері журналу представлена стаття А. Яковлева “Історичні традиції української державності”, в якій на підставі історичних документальних свідочств він яскраво змалював генезу й тяглий розвиток української державницької думки від найдавніших до тогочасних часів проголошення Першим Універсалом Центральної Ради 22 січня 1918 року незалежності й удержавлення України [98, С. 3-12].

Також цікавою з даної тематики є стаття підполковника Володимира Кедровського⁴⁵ “Перше засідання другого всеукраїнського військового Генерального комітету” в журналі “За державність”[131].

З часопису “Табір” можна навести декілька прикладів висвітлення суспільно-політичних подій 1917-1920 років. Так, у Ч. 3. згаданого журналу за 1927 рік йшлося про створення суверенною волею українського народу Українську Центральну Раду – перший український парламент, якому судила доля положити основу української державної незалежності. Цей номер був присвячений десятій річниці створення Української Центральної Ради. Про Центральну Раду говорилося в піднесеному панегіричному стилі, а саме, що “вона зосередила в собі політичну думку нації, виявила її бажання, і привела Україну до кінцевого вислідку, що стоїть перед кожною історичною нацією, свідомою своєю гідністю, свого права та життєвих інтересів – до самостійного державного життя”. Тут зазначалося, що боротьба за незалежність, що розпочалася з моменту повстання Центральної Ради, продовжувалася незмінно до цього часу (1927 рік).

Мінялися її форми, відповідно життєвим обставинам, але ці десять років ні на Україні, ні поза її межами не припинялася боротьба проти Москви за те, в чому полягало головне забезпечення інтересів українського народу – за державну незалежність України. Особливо це належало до військових елементів, бо територіально розсіяні поза межами рідної землі, військові гідно почували себе за всяких обставин членами Національної Армії та були готові в будь-який час виконати свій обов’язок перед Батьківщиною, саме таким чином: “в тісному моральному зв’язку з масою українського народу на українських землях та з

⁴⁵ Громадсько-політичний і військовий діяч, полковник Армії УНР. Народився 13 серпня 1890 року на Херсонщині. Належав до Української партії соціалістів-революціонерів, член ЦК УПСР. У 1917-1918 роках входив до складу Української Центральної Ради. У червні 1917 року на 2-у Всеукраїнському військовому з’їзді обраний членом Українського військового комітету, згодом заступник голови комітету. З осені 1919 до 1921 р. – Посол УНР до Латвії, Естонії та Фінляндії. У 1921 році переїхав у Відень, з 1926 (за іншими даними – з 1923) року – в США. Автор спогадів “Обриси минулого” і “1917-й рік”. Помер 13 березня 1970 року в Нью-Йорку.

еміграцією Уряд УНР черпає моральну силу, щоб нести свій відповідальний обов'язок перед Україною в тяжких обставинах своєї праці на чужині, оскільки Уряд УНР, вважає нинішню владу на Україні за владу окупаційну, що накинута українському народу силою зовнішньої перемоги”[315, С. 1-2].

В “Таборі” по даній тематиці нами ще були визначені наступні статті: Архипа Кмета⁴⁶ “Пам'яти незабутнього (про Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд 14-15 травня 1917 року)”[155, С. 15-20], документально представлений Універсал Уряду УНР [274, С. 3-6], Петра Єрошевича⁴⁷ “Спогади з часів гетьмана П. Скоропадського на Україні і повстання українського народу проти влади гетьмана та німців-окупантів”[120], С. Кость-Костенко “Під знаком четвертого Універсалу” [171] та інші.

Актуальною для цієї тематики також є стаття генерала Всеволода Петріва⁴⁸ “Вплив суспільно-військових відносин на розв'язання збройних конфліктів”, опублікована у “Військовому Віснику” за 1928 рік, який виходив в Німеччині [66].

Події в цих статтях зумовлювали характер розвитку українського війська. Преса всіляко намагалася допомогти воякам осмислити складні процеси державотворення, проникнутись відповідальністю за долю України.

⁴⁶ Підполковник Армії УНР, команди 4-го полку Січових Стрільців, учасник оборони Житомира (1919 рік) під час наступу більшовицьких військ.

⁴⁷ Військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. В період визвольних змагань командував 12-ю піхотною дивізією 2-го Подільського корпусу Армії УНР. Був заступником міністра військових справ. Під час еміграції жив у Польщі. У 1945 році заарештований радянськими спецслужбами, подальша доля невідома.

⁴⁸ Військовий і громадсько-політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, військовий історик, дійсний член НТШ. Народився 2 січня 1883 року в Києві. У роки Першої світової війни – полковник Генерального штабу російської армії. У 1917 році із солдатів-українців Туркестанської дивізії Північно-Західного фронту сформував Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка, що згодом став 1-ю регулярно кінною частиною Армії УНР. У січні 1919 року став одним із організаторів Спільних військових шкіл у Житомирі, що готувала кадрових старшин. У серпні-листопаді 1919 року – військовий міністр в Уряді Іс. Мазепи. В еміграції жив у Польщі, з 1923 року – в Празі. Помер 10 липня 1948 року в Аугсбурзі. Автор численних праць з української військової історії (детальніше – див. Петрів В. Військово-історичні праці. Споми́ни. – К., 2002. – 640 с.; його ж. Військово-історичні праці. Листи. – К., 2004. – 628 с.)

2. Тема творення українського війська набула важливого значення на сторінках військових часописів. З урахуванням того, що сьогодні, по суті немає цілісної історії українського війська (окремі сторінки її були відтворені в публікаціях Д. Яворницького, І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва, О. Думіна, С. Шрамченко, П. Мірчука), військова періодика могла б стати надійним підґрунтям для підготовки фундаментальної наукової праці на цю тему. Тим більше, що дослідники історії колишнього СРСР штучно винесли за межі історичної науки проблеми створення армії УНР, УГА, УСС, зосередивши увагу на вивченні історії Червоної Армії. Адже саме на шпальтах військових видань зафіксовані нелегкі кроки започаткування і розбудови українського війська. Скупі рядки хронікальних заміток, звітів, репортажів доносять до нас інформацію про ті процеси, які пов'язані з творенням збройних сил України, починаючи від березня 1917 р. до січня 1918 р., тобто до проголошення державної самостійності України, про вільне козацтво, розбудову регулярної армії, формування Галицько-буковинським комітетом військової частини куреня Січових Стрільців, Союзом Визволення України – українських військових частин з числа полонених.

Як вже зазначалося, редактори військових журналів присвячували якійсь певній тематиці цілі номери журналів. Це частіше зустрічалося в часописі “Гуртуймося”. Так, № 9 цього журналу за 1932 рік видавали у п'ятнадцяту річницю відродження Українського війська, “пам'яти славних і жертвенних чинів рідної Армії та незабутній пам'яті полеглих борців за Волю і Державність України, бо Українське Військо було засновано 22 травня 1917 року.”[94]. Тому в цьому номері багато статей було присвячено цій тематиці, а саме “Наказ Головної Команди Військ УНР” стаття Генерального Штабу Генерала Хорунжого Володимира Сальського “22 травня 1932 року.”[284]; Генерала Хорунжого Павла Шандрука⁴⁹ “Армія УНР та її боротьба за державність”[360];

⁴⁹ Громадсько-політичний та військовий діяч, генерал-поручик армії УНР. Народився 28 лютого 1889 року в с. Борсуки Крем'янецького повіту на Волині. Закінчив Ніжинський педагогічний інститут і Олексіївську військову школу в Москві. У роки Першої світової

Генерального Штабу Генерала Хорунжого Віктора Куща⁵⁰ “До п’ятнадцятої річниці”[182]; сотника Шевченка “До п’ятнадцятої річниці Української Армії”[364]; підполковника В. Проходи “Як Симон Петлюра став вождем Української Армії”[262].

Часопис “Гуртуймося” за 1936 рік видали з нагоди десятої річниці “з мученицької смерті Вождя Українського Народу Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри – творця і лицаря української відродженої збройної сили, що власним прикладом вірного служіння, непохитного змагання і незрушної відданості найвищій Ідеї – Удержавлення України – подав всім Святий, Світлий Заповіт неустанної боротьби за Волю, Право і Честь Батьківщини”[97]. В цьому номері в статтях Миколи Битинського⁵¹ “Симон Петлюра”[50]; В. Филоновича “Симон Петлюра – постать національно-державного чину”[351]; О. Доценка “Головний Отаман Симон Петлюра”[110]; Олександра Удовиченка⁵² “Людина глибокої віри”[327]; -АН-

війни 1914-18 -штабс-капітан російської армії. Учасник українських національно-визвольних змагань 1917-21. Воював у складі військових підрозділів Армії УНР. З квітня 1920 - командувач бригади Армії УНР. З 1920 року – в еміграції в Польщі: один із співзасновників військового журналу “Табір”. З 1938 року - офіцер польської армії. Напередодні Другої світової війни 1939-1945 закінчив військову академію Генерального штабу Збройних Сил Речі Посполитої. Під час німецько-польської війни 1939 командував 29-ю польською бригадою. У березні 1945 року очолював Український національний комітет, який виступав за створення Української національної армії. У квітні 1945 року призначений командувачем Першої Української дивізії УНА (Дивізія “Галичина”). Брав активну участь у діяльності “Комісії для дослідження польсько-українських проблем”. Помер 15 лютого 1979 року в м. Трентон, США.

⁵⁰ Військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився 10 вересня 1878 року у Сімферополі. Закінчив Одеську піхотну військову школу, Академію Генерального штабу у Петербурзі. Учасник Першої світової війни, полковник російської армії. З 1917 року – в українській армії, командувач стрілецьких частин, булавний старшина Запорізького корпусу. З вересня 1920 року – начальник оперативного відділу Генштабу Армії УНР. Перебував у таборах інтернованих у Тарнові та Каліші. Співорганізатор Українського воєнно-історичного товариства в Польщі, головний редактор журналу “Табір”. Автор багатьох статей з воєнної історії. Помер 21 листопада 1942 року у Варшаві.

⁵¹ Мистецтвознавець, художник, геральдист і поет. В еміграції перебував у Чехії та Канаді. Дописував під псевдонімом М. Оверкович.

⁵² Військовий діяч, генерал-полковник. Народився 20 лютого 1887 року в Харкові. Закінчив військово-топографічне училище та Миколаївську академію Генерального Штабу. Учасник Першої світової війни. У жовтні 1917 року на запрошення С. Петлюри очолив штаб Гайдамацького коша Слобідської України. З березня 1919 року командир Залізної дивізії. З

“В десяту річницю смерти Головного Отамана Симона Петлюри”[39]; Всеволода Петріва “Із зустрічей з Симоном Петлюрою”[241]; розглядається не тільки життєвий шлях та діяльність С. Петлюри, а й його безпосередня участь, ціль та етапи творення українського війська.

А номер 2/3 за 1937 рік “Гуртуймося” був присвячений двадцятій річниці створення “новітнього самостійного Українського Війська” Тут в “Передовиці” так зазначено про нього: “Українське Військо у новій історичній дійсності боротьби за Право і Волю рідного народу виросло і розквітло новим сяйвом сили і слави із вікового, присохлого в дні неволі, коріння безсмертних традицій великої княжої доби і незабутньої промінної лицарської доби рідної козаччини. 20 років тому в серці Української Землі, в прадавній столиці її золотOVERХому Києві повстали перші формації новітнього Українського Лицарства, перші вільні козацькі полки, що стали міцним зв’язком і незрушною підвалиною творення новітньої Державної української Збройної сили – Армії УНР”[99]. В цьому журналі ряд авторів, таких як: В. Петрів “Відродження незалежної збройної сили українського народу”[241]; М. Ковальський “У двадцяті роковини”[158]; Солонор “Відродження Української Армії”[305] присвятили свої статті зазначеній тематиці.

Поважне місце на сторінках часопису відводилося мемуарам (спогадам) учасників подій 1917-1920 років. Зокрема, спогади Слобідського В. “В запіллі ворога (спомини з нагоди п’ятнадцятої річниці Зимового Походу)”, надруковані в числі № 1 за 1935 рік. Загалом цей номер журналу було присвячено виключно цій події. В ньому були розміщені матеріали Филоновича В. “Зимовий похід” та Читинського М. “Во ім’я Вірності, Честі, Слави (у п’ятнадцяту річницю Зимового Походу)”.

Проведений автором аналіз та підрахунок публікацій свідчить, що протягом 1929-1938 років на сторінках журналу “Гуртуймося” світ побачили 10 публікацій, присвячених історії українських збройних формувань доби

інтернованими частинами перебував у Польщі (Каліш), з 1924 року – в Парижі. У 1954-1960 роках – віце-президент УНР в екзилі. Помер у Франції.

визвольних змагань, 16 – персоналіям, 5 – військовій справі, 9 – життю української еміграції, 10 – подіям в Радянській Україні, 9 – носили характер мемуарів (спогадів).

Редакція журналу “Запорожець”, що видавався у Франції, наголошувала, що всі опубліковані матеріали є “обміном думок між всіма Запорожцями і таким чином мають дискусійний характер”. Саме дискусійним було висвітлення проблеми створення української армії підполковником В. Євтимовичем та полковником Дубовим, які окреслювали хоч і протилежні погляди на “Українську Державну Армію”, однак були єдині в тому, що саме від такої армії залежить “відродження великої незалежної ні від Москви, ні від Польщі міцної Держави Української”[114].

Надзвичайно широкою була тематика публікацій журналу “Табор”, яка включала, зокрема, розділи: “Історія визвольних змагань”, “Історія великої війни”, “Життя армії в еміграції”, “Вісті з України”, “Виховання”, “Війна майбутнього: стратегія, тактика, організація війська, піхота, кіннота, військово-морський флот, техніка, чужоземні армії” тощо.

Вже в першому числі журналу (1923 рік) подано концептуальну статтю С. Петлюри (під псевдонімом - О. Ряст) “Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі”, в якій він акцентує увагу, що українська воєнна наука охоплює широко коло проблем: від формування національної свідомості та воєнно-історичної освіти до внутрішньої і зовнішньої політики.

“Табор” друкував спогади та наукові праці безпосередніх учасників визвольних змагань М. Капустянського, В. Куща, П. Шандрука, В. Савченка, В. Проходи, А. Пузицького та інших. Регулярно друкувалися огляди стану тогочасних армій, розвитку військової техніки та технології тощо. Зокрема, вже у першому числі вийшли статті генерала С. Дельвіга “Піхотна гармата” та генерала В. Сігаріва “Значення мушкетного вогню”. У Ч. 5 за 1927 рік – стаття Дубравського “Противогазова оборона (в СРСР)”; у Ч. 8 за 1928 рік – М.

Янчевського “Організація кінноти (зарубіжний огляд)”⁵³; у Ч. 10 за 1929 рік – В. Колосовського “Зброя модерної армії” тощо. Друкувалася серія статей, присвячених майбутнім війнам, як, наприклад статті Т. Омельченка “Загальні риси майбутньої війни” (Ч. 8, 1928 рік), “Майбутня війна і ми” (Ч. 9, 1928 рік) У Ч. 27 за 1935 рік надруковані статті Ю. Науменка “Червона армія”, К. Бунчука “Бойовий морш кінноти”, А. Маруценка – Богдановського “Хемічна війна”

На сторінках часопису зустрічаються статті Генерального Штабу Генерала Хорунжого В. Сальського “Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР”[285]; його ж, “Головні підстави творення Армії УНР в минулому й майбутньому”[286]; Б. Монкевича “Піонери українського війська”[204]; Б. Сулківського “З історії формування другого Січового Запорозького Корпуса на південно-західному фронті в 1917 році”[313]; В. Проходи “Симон Петлюра – Вождь Українського Війська (до десятої річниці з дня смерті його)”[263], його ж “Записки до історії Сірих або Сірожупанників”; І. Гнойового “Спомини про 19 піший український полк 1917 р.”; Маруценка – Богданівського. “З пережитого”⁵⁴, які певним чином розкривають тему творення Українського Війська.

Значний фактологічний матеріал з історії українського війська знаходимо і в публікаціях, присвячених персоналіям, зокрема, С. Петлюрі. Щоб мати більш чітку уяву, як відбувався цей процес з березня 1917 до січня 1918 року, про етапи військової боротьби за незалежність України наводимо найбільш яскраві приклади зі змісту статті Генерального Штабу Генерала Хорунжого В. Сальського “Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР” [285].

За свідченням цього автора: “Симон Петлюра з самого початку присвятився справі творення Української Національної Армії і не поділяв надій на можливість задоволення російською демократією націонал державницьких стремлінь українського народу. Він був ініціатором і головним організатором Українських Військових З’їздів, де здобув собі велику популярність. Вже на

⁵³ Автор подав серію публікацій, присвячених кінноті.

⁵⁴ Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куца. – Варшава, 1928. - Ч. 6

Першому З'їзді його було обрано на Голову Генерального Військового комітету у Києві, що започаткував творення українських військових частин на фронті і на Україні.

При творенні Українського Уряду Генерального Секретаріату, влітку 1916 року С. Петлюра був призначений Генеральним Секретарем Військових Справ, а також на посаду Військового Міністра. Він створює українські військові частини – Армію УНР.

З політичних мотивів наприкінці 1917 року С. Петлюра залишає посаду Генерального Секретаря Військових Справ, організує значний військовий відділ, т. з. “Перший Гайдамацький кіш Слобідської України” себто Харківський корпус і стає на його чолі. В перші дні січня 1918 року він вирушає з цим кошем на фронт, на схід від Києва проти московсько-більшовицької армії Муравйова” [285, С. 3-4]. Далі розповідається про бойові події 1917-1920 років, що є наступною тематикою.

Також, як ще один приклад, наведемо уривок зі статті підполковника В. Проходи “Симон Петлюра – Вождь Українського Війська (до десятої річниці з дня смерті його)” [263], в якій докладно йдеться про самого С. Петлюру а також про творення армії УНР та її діяльність, яка була поділена на 8 періодів:

“Не можна собі уявити ані однієї події з недавньої збройної визвольної боротьби України за свою Державність та Незалежність без імені Симона Петлюри, тому що, коли у 1917 році прийшло пробудження поневоленої нації, а в 1918 року Вождь новітнього Українського Війська С. Петлюра покликав до бою кращих синів нації, з його іменем зв’язана стала безкомпромісна боротьба з Червоною Москвою. Кожний нарід має своїх національних героїв та вождів. І чим нарід більш культурний, тим більше шанує своє славне минуле.

І наше минуле є славне, славніше ніж в інших, бо ні одна в світі нація, як наша, не виявляла стільки лицарства та самопожертви, коли сотня бійців лягала – то тисяча вставала до боротьби за свої національні ідеали. Але забулося це все (азійські навали, боротьба запорожці) до 12 березня 1917 роки, коли нарід пробудився з довгого важкого сну.

Але галасливі гасла про братерське співжиття народів, про солідарність пригноблених мас (пролетаріату), про єдиний демократичний революційний фронт заглушали здорові прояви нації, що ще не цілком пробудилася до власного життя.

Та для забезпечення своєї свободи почала творитися в Україні збройна сила, набравши форми спонтанного інтуїтивного руху нашого вояцтва, що перебувало в рядах Російського війська. Але цей рух у своєму організаційному оформленні та ідеології його основ натрапив на непереможні перешкоди та активний спротив із сторони соціалістичних партій, що в спробах творення національного війська вбачали спізнений романтизм, культурну відсталість та загрозу реакції.

В рядах національного руху була селянська інтелігенція, що до творення незалежного державно устрою не була підготовлена. В рядах українізованого війська на керуючих ролях були переважно “прапорщики”, в наслідок чого в дуже тяжких обставинах організувалася Українська Армія. Бракувало знавців воєнного діла.

Військо представляє велику силу, є носієм і обранцем певної ідеї, за яку віддає життя. Основою кожної воєнної ідеології є певна традиція, яка раптово не твориться.

Спроби українізувати російські військові частини не давали бажаного результату, бо для такого українізованого війська не було ані традицій, ані певного державно-політичного напрямку та мети. Лише тоді, коли почало творитися військо для цілей Української Незалежності, лише тоді Українська Армія стала спадкоємцем наших історичних традицій.

На чолі молоді Української Армії став С. Петлюра, який був воєнним національно-політичним ідеологом. Зміст цієї ідеології – ті традиції, які установила й залишила нам наша минула визвольна боротьба. Ці традиції творилися на тернистому шляху Української Армії до незалежності Батьківщини й освячені кров’ю наших кращих синів і жодним насильством не можна їх викоренити, поки вони живуть в пам’яті народу.

Політичний зміст цих традицій такий:

Українське Військо – є національною Армією Незалежної Української Держави, що стоїть на сторожі Правди Нації та оберігає вільний розвиток усіх суспільних верств своєї Батьківщини.

Все життя і чинність Армії УНР можна поділити на 8 періодів:

1. Період ентузіазму, захоплення та ілюзій. Характеризується національним пробудженням військово-козацьких мас та спробами українізувати частини Російської армії без виразної національно-державної мети.

2. Період “дружньої” Німецько-Австрійської окупації та національного регресу з загостренням класового антагонізму в час Гетьманщини.

3. Період масового збройного повстання народних мас проти ворожої духу нації влади генерала П. Скоропадського та боротьби з червоною Москвою, Польщею й внутрішньою анархією.

4. Період реорганізації Армії УНР, з’єднання з Українсько Галицькою Армією для спільної боротьби проти червоної та білої Москви (від червня 1919 року), жахливого тифу та відмовлення Галицької Армії від боротьби.

5. Період Зимового походу (від 6 грудня 1919 року до 6 травня 1920 року). Поширення ідеї збройної боротьби за національно-державну незалежність.

6. Період спільної з Польщею боротьби проти червоної Москви (перемога Червоної Армії 21 листопада 1920 року)

7. Період інтернування та еміграції Армії УНР, збройної повстанчої чинності у Великій Україні (останні акти збройної боротьби з кінцем їх у Базарі 22 листопада 1921 року, смертю Вождя Армії на варті Української Державності Симона Петлюру у Парижі 25 травня 1926 року та підготовка до майбутньої боротьби” [263, С. 3-6].

Здійснений автором підрахунок публікацій та їх аналіз свідчить, що протягом 1923-1939 років у журналі “Табір” було надруковано 31 публікацію, присвячену історії українських збройних формувань доби визвольних змагань, 7 – персоналіям, 80 – військовій справі, 12 – життю української еміграції, 5 –

історії українських збройних формувань, 15 – носили характер мемуарів (спогадів).

У збірнику “За державність” протягом 1925 – 1939 років світ побачило 52 публікації, присвячені історії українських збройних формувань доби визвольних змагань, 5 – персоналіям, 4 – життю української еміграції, 7 – історії українських збройних формувань, 18 – носили характер мемуарів (спогадів).

3. Висвітлення бойових подій 1917-1920 років було представлено як тематичний напрям майже у кожному з розглянутих нами військових часописів. Лаконічні рядки з документальною точністю доносять до нас динамічний перебіг воєнних подій, напругу людей, які опинилися в їх епіцентрі.

Хронікальні повідомлення суттєво доповнюють зміст наказів, розпоряджень командування, які також подавались на сторінках журналів. Доцільним буде ще раз підкреслити: такі публікації стали у майбутньому тією благодатною основою для дослідників, яким необхідно було створювати наукові праці, навчальні посібники з історії.

Оскільки висвітлення цієї тематики було дуже поширено і зустрічалося майже у кожному номері журналів, то ми наведемо найбільш цікаві статті, в розглянутих нами часописах “Гуртуймося”, “За державність”⁵⁵ і “Табір”, в яких були висвітлені основні етапи боротьби: по-перше, бій під Крутами (29 січня 1918 року), по-друге, Зимовий Похід (6 грудня 1919 року – 6 травня 1920 року), по-третє, Листопадовий Похід (з 21 листопада 1920 року) з кінцем у Базарі на Волині та смертю 359 українських лицарів.

Так, № 1 журналу “Гуртуймося” у 1935 році був виданий у п’ятнадцяту річницю славної події, коли 6 грудня 1919 року Армія УНР з наказу Головного Отамана Військ Симона Петлюри під командою Генерала-Поручика М. Омеляновича-Павленка вирушила у славнозвісний Зимовий Похід. В ньому статті М. Битинського “Во ім’я Вірності, Чести, Слави (у п’ятнадцяту річницю Зимового

⁵⁵ Досить детально цей збірник проаналізувала дослідник З. Кисіль у своїй дисертації [154] та статті “Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939)” опублікованій у № 2 Українського історичного журналу за 2001 рік.

Походу)” [13]; В. Филоновича “Зимовий Похід” [309]; М. Оверковича і Ю. Климача “спогади про Листопадовий Похід (в день 15 річниці трагічної смерті 359 лицарів Базару на Волині)”.

Майже у всіх номерах часопису “За державність” , друкуються матеріали (спогади, мемуари, статті учасників подій), присвячені Зимовому Походу. Зокрема, М. Омеляновича-Павленка ”Зимовий Похід” [230], В. Савченка “Спогади про український рух у XII російській армії 1917 року” [283], В. Проходи “Записки до історії Сірих (Сірожупанників)” [261], Г. Порохівського Матеріали до історії другої кулеметної бригади”[252], П. Сулятицького “Генерал П.Н. Врангель. Белое дело” [314], М. Безручка “Січові стрільці в боротьбі за державність” [47], А. Пузицького “Бої Сірих за Коростень” [266], М. Янчевського “Із спогадів – І. Березень 1917 р. Фундул – Молдова – Кімполун”, М. Бойка “4 жовтня 1919 р.” [53], О. Шпілинського “Базар (1921- 1931)”, “Боротьба за доступи до Києва” [267], О. Удовиченка “Від Дністра до лінії перемир’я і відворот за Збруч” [326], К. Смовського “Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-1918 років”[300], В. Савченка “Нарис боротьби війська УНР на Лівобережній Україні”, П. Зленка ”Українські Січові Стрільці (матеріали до бібліографічного покажчика)” [137], І. Гнойового “З українського руху Січеславської залоги в 1917 році” [81].

Значне місце на сторінках цих журналів займають спогади про визвольну боротьбу та період української державності. Авторами публікацій були безпосередні учасники недавніх воєнних походів — стрільці, старшини, військові високих рангів.

Аналіз публікацій показав, що в періодиці друкувалися спогади про історію українських військових формувань різних етапів періоду визвольних змагань (УСС та СС, армії УНР, УГА), Українських військово-морських сил та допоміжних служб. Автори спогадів писали про участь українських військових підрозділів у боротьбі за створення УНР, боях проти загарбницьких зазіхань Польщі, більшовицької Росії, білогвардійських російських армій. Докладно висвітлювалися військові маневри українських

армій, вирішальні бої та їх кульмінаційні епізоди (наприклад, похід УСС у Наддніпрянську Україну, Перший і Другий зимові походи армії УНР).

У виданнях було надруковано низку матеріалів про Історію українського стрілецтва. Оглядові статті й аналітичні розвідки були присвячені розвитку різних стрілецьких формувань: полків, сотень, бригад. У надрукованих на сторінках цієї періодики матеріалах були висвітлені важливіші події визвольних змагань, що дозволяє простежити за ними злети і спади боротьби, в'яснити географію переміщення військ та окремих загонів, оприлюднити прізвища учасників боїв.

Героями мемуарів були військові різних родів армії та військових служб, зокрема, спогади про участь у визвольних змаганнях рядових і старшин військово-морських сил, розвідки, авіації, санітарної служби, залізничних частин.

Частина мемуарів була написана як літописи бойової слави підрозділів української армії — їх автори ставили перед собою завдання зафіксувати для нащадків історію свого полку чи бригади, змалювати героїчні постаті соратників, відтворити патріотичне піднесення українських стрільців.

Для дослідження історії визвольних змагань цінним є те, що опубліковані у періодиці спогади писалися по живих слідах недавніх подій і містили багатий фактологічний матеріал, відзначалися послідовністю та докладністю опису. Частина описів була написана на основі особистих щоденників ветеранів війни з використанням документальних матеріалів воєнних років. На сторінках періодики також було надруковано низку копій деяких документів, що висвітлювали діяльність військового командування чи розкривали приховані від громадськості аспекти важливих воєнних та політичних подій. Цінними документами історії воєнних років є фотокопії карт фронтових ліній та військових походів, схеми розташування військових сил під час бойових операцій, якими автори ілюстрували свої спогади. Істориків війська зацікавлять надруковані у виданнях фотознімки відзнак

різних родів української армії, різних військових рангів, а також військові клейноди.

Окрім особистих спогадів ветеранів, на сторінках періодичних видань друкувалися спогади — описи боїв та воєнних маневрів. Дійовими “особами” у цій підгрупі спогадів виступають армії, військові частини, окремі підрозділи, характерною особливістю їх форми викладу є конкретність і точність. Оскільки авторами спогадів були професійні військові — переважно командири високих рангів, їх спогади є на сьогодні найбільш інформаційно насиченим і достовірним джерелом дослідження воєнної історії.

Часописи широко подавали біографічні матеріали про визначних українських військових і політичних діячів. У спогадах соратників, нарисах до ювілейних дат, некрологах та посмертних замітках містилися відомості про життя і діяльність відомих військових діячів (Головного отамана С. Петлюру, полковника Д. Вітовського, коменданта М. Галущинського, генералів В. Курнаковича, М. Юнакова, В. Савченка-Більського), а також стрільців, хорунжих, сотників різних родів військ.

4. Огляд господарського і культурного життя УРСР в міжвоєнний період було також одним з важливих тематичних напрямів української військової преси. І це цілком зрозуміло. Адже всі ті, хто став на захист України, хто боронив її в лавах Січових Стрільців, мужньо витримували негаразди похідного бойового життя, у своїй свідомості залишались хліборобами, робітниками. Кожного з них зігрівала пам'ять про свою домівку, рідних і близьких, які в ній залишилися, кожний розумів, заради чого він пов'язав свою долю з долею держави. Ось тому все те, що відбувалось на землях України, викликало у вояків цікавість. Як вирішуються питання про власність на землю, як ідуть польові роботи, в яких умовах живуть рідні і близькі січовиків — про все це повідомляли українським воякам часописи. Наприклад, в “Гуртуймося” йшлося про “Школу на Радянській Україні” М. Карпенка [150], “Свідectво чужинки про совіцьку Україну” [287], “Ще декілька слів про “давню” подію (про процес 21-Рикова, Бухаріна” М. Карпенка [151], “Ізоляція Московщини в Європі й чужі нації

СРСР”[142]. З “Табору” також дізнаємося про “Воєнізацію” населення в СРСР” С. Жмейського [127], “Стан українських військових частин в Червоній Армії” Г. Порохівського [253], “Збройні сили СРСР” Шрамченка [368], “Думки з червоних воєнних журналів” [115].

Без перебільшення можна сказати, що саме військова преса була для них тим життєдайним джерелом, яке давало їм наснагу.

5. Варто також відзначити, що преса українського вояцтва постійно висвітлювала в хроніках події міжнародного життя, що можна визначити ще одним тематичним напрямом. Усі без винятку повідомлення з Лондона, Парижа, Варшави, тощо подавалися у контексті тих подій які відбувались в Україні.

Щоб переконатися в підтвердженні цієї тематики та існування розділів хроніки у будь-якому номері журналу, можна навести дані, як приклад з одного номеру журналу. Так, в журналі “Гуртуймося” за 1937 рік представлена хроніка подій в таборах Чехословаччини, Німеччини, Швейцарії, Болгарії, Югославії, Сербії [98].

У часописі “Табір” також в кінці кожного номера подавалися хронікальні події, часто поділяючись на такі підтеми: сучасна воєнна хроніка, події з життя нашої еміграції, вісті з України.

6. Тематичний напрямок – культурно-освітня робота на чужині час від часу з’являвся в певних виданнях. Так, редакція часопису “Військовий Вісник” (Німеччина) надавала великої уваги сучасній військовій літературі. У кожному числі інформувалося про вихід у світ нових військових часописів і окремих книг військової тематики українських та іноземних авторів. Так, у Ч.3 за березень 1928 року у рубриці “Військова література й журнали” подається список видань Союзу Українських Старшин у Німеччині, серед яких згадуються такі: Сот. Ярій “Військове самовиховання”; В. Пилипенко “Модерні армії”; В. Філер Гінмен “Війна будучини”; Сот. Ярій “Мала війна (партизанська війна)”; Р. Малинович “Залізниця та їх військове значення”[67]. Крім цього Союз, який видавав цей вісник планував видати українські військові

підручники для різних родів військ. Союз запрошував до співпраці всіх українських військових фахівців, які б своїми знаннями і воєнним досвідом могли спричинитися до творення української ділової військової літератури [63].

Провідною темою, що не сходила зі сторінок “Запорожця”, була консолідація українців у межах певної організації, певної країни, де перебувала українська еміграція. “Що ж може нас врятувати від розпорошення та взаємо ворожнечі українських сил? – намагався пояснити основні переваги гетьманства П. Ковалів. – Від цього хаосу та братовбивчої війни, єдине, що може нас врятувати, це – живий символ української нації і української державності, це – маєстат, що стоїть понад партіями і поза партіями, це – Милостю Бога та волею народу український монарх – Гетьман Король”[151]. Безумовно, позиція Товариства Запорожців щодо гетьманства була сприйнята читачами часопису неоднозначно. Негативно сприйняли часопис, за свідченням редакції, “всі партії II Інтернаціоналу — соціал-демократи, соціал-революціонери і всякі інші прихильники соціалізму. Скрито вороже ставляться і вищі представники угруповання УНР” [61].

Постійними в часописі були рубрики “Наукова сторінка” ”Військовий голос” (мемуари учасників бойових дій), “Бібліографія”, “Наші лицарі і мученики”, “Організаційне життя”.

У військовому журналі “Табір” стаття “Десятиліття Товариства “Музей Визвольної Боротьби України” в Празі” розповідається про один з напрямків культурно-освітньої роботи на чужині, оскільки історія визвольної боротьби українського народу за незалежність України повна таких героїчних моментів, фіксування яких стає конечною потребою сучасного покоління, щоб зберегти їх в пам’яті наступних поколінь. Автор закликає “зберегти від загибелі всі ті матеріали, що можуть придатися майбутньому історикові для об’єктивної оцінки великих подій недавнього минулого в боротьбі за волю й незалежність України, що стало завданням того Товариства, яке зорганізувалося в Празі з ініціативи тамошнього Українського Університету 28 травня 1925 року. Збори членів цього Товариства обрали головою організації академіка, професора,

директора І. Горбачевського, та директора музею професор Д. Антонович. На них же був визначений принцип Товариства – спиратися в своїй діяльності виключно на добротності українського громадянства, внаслідок чого воно відгукнулося на заклики Товариства і почало надсилати Музеєві музейні матеріали, що освітлюють визвольну боротьбу українського народу. До 1 грудня 1929 року їх було зібрано так багато, що три кімнати для їх розміщення виявилось замало. Тому постало питання про забезпечення музею власною домівкою. Внаслідок чого було розпочата Товариством збірка пожертв на будову Українського Дому в Празі.

Серед найбільш цінних матеріалів архівного характеру в музей були: - архіви місій УНР, архіви різних політичних, військових і громадських організацій: наприклад, архіви “Союзу Визволення України”, таборів українських полонених у Німеччині, Австрії та Чехословаччині.

Дуже багатий був відділ часописів, який налічує 1145 назв українських часописів та 240 часописів, так званої україніки.

Бібліотечний відділ нараховував близько 40 окремих бібліотек.

Військовий відділ містив військовий одяг, зброю фото бойових операцій, військових діячів, накази, рапорти і т. д.

Майже щодня до Музею прибували нові збірки, але для опрацювання всього матеріалу необхідно нове приміщення” [105, С. 39-40].

Роль українського Музею у Празі була дуже великою, оскільки він маніфестував цілій Європі, як українці ставляться до своїх визвольних змагань. Своім існуванням культурна праця Музею відігравала політичну роль й служила як база для подальшої агітації та пропаганди.

Ще один приклад такої роботи – створення Бібліотеки Симона Петлюри в Парижі, про що йшлося в “Таборі” за 1932 рік[315].

7. Тема організації теоретичного і практичного виховання молоді шляхом наукового вивчення організації армій, їх тактики, бойових засобів та ознайомлення з практичними здобутками армій інших народів ставала темою певних видань, а для журналу “Військовий Вісник” вона стала головною

програмною ціллю. Так, у програмній статті “Наша ціль” “Військовий Вісник” окреслював своє триєдине завдання:

- збереженням традиції і пам’яті української армії та її героїських подвигів доповнити прогалини військово-національного виховання тієї частини української молоді, що здобуває військову освіту в чужих арміях;
- організація теоретичного й практичного військового вишколу тієї частини української молоді, яка не задіяна в армії;
- відновлення й поглиблення військових знань офіцерами української армії шляхом вивчення організації сучасних армій, їх тактики, найновіших бойових засобів та ознайомлення з практичними здобутками армій інших народів [222].

Спробою залучити до фахової військово-наукової теоретичної праці військових спеціалістів-професіоналів був, власне, і часопис “Військовий Вісник”. На його сторінках свої науково-популярні військові розвідки друкували полковник Є. Коновалець, генерали А. Кравс, М. Омелянович-Павленко, В. Петрів, сотник Р. Ярий та ін.

Засадничою щодо визначення актуальних завдань українських військових товариств на еміграції є стаття Є. Коновальця “Військовий вишкіл” у цьому ж “Військовому Віснику” [166].

Проаналізувавши досвід українських визвольних змагань 1917-1920 років і назвавши однією з причин їхньої поразки великий брак відповідно підготовлених офіцерів, командирів військових формувань і Генерального штабу, Є. Коновалець констатував катастрофічне погіршення цього невідрадного становища за минуле від того часу десятиліття. Якщо 1918 році українська армія мала до диспозиції добре навчених і загартованих у боях офіцерів російської та австрійської армій, навіть “поважну кількість” офіцерів російського генерального штабу і, врешті, власні військові формації – Українських Січових Стрільців, то на організацію української збройної сили наприкінці 20-их років ХХ століття не можна було розраховувати. Колишні офіцери української армії змушені були пристосовуватися до умов життя на

еміграції і навіть при бажанні не могли встигати за швидким розвитком військової науки. Нових молодих офіцерів, які б отримали сучасну військову освіту, було надзвичайно мало. Колишні командувачі, не маючи жодних засобів до існування на еміграції, змушені були працювати звичайними робітниками, креслярами, комерсантами і т. п. Зокрема, креслярами працювали генерал М. Безручко у Варшаві, генерал О. Удовиченко — у Парижі; генерал М. Капустянський займався комерцією. Подібна доля судилася генералам М. Омеляновичеві-Павленкові, П. Юнакові, В. Курмановичеві, А. Кравсу, М. Тарнавському. Замість присвятитися військовим студіям, військовий мозок нації мусив важко заробляти на життя чужим їм цивільним фахом.

Тому надзвичайно актуальним Є. Коновалець уважав збереження і підтримку досвідчених військових кадрів зорганізуванням їх навколо відповідного центру, щоб їхні знання і досвід стали корисними для організації і поширення військового вишколу серед українського громадянства, зокрема української молоді. Такий, центр повинен був розробити плани військового вишколу для всіх рівнів офіцерських чинів і проводити його; готувати до виходу в світ військову літературу шляхом публікації перекладів іншомовних видань, готових праць українських військовиків, заохочуванням військових фахівців до написання військових підручників; розробляти план організації майбутньої української армії. З досвіду імпровізованих курсів військового самовиховання Є. Коновалець вважав узяти за зразок вишколу військовиків американські засади позашкільної освіти, що гарантувало б велику кількість слухачів. Фінансове забезпечення курсів військового вишколу складалося б із невеликих внесків слухачів і матеріальної допомоги заокеанської еміграції, зацікавленої у створенні української збройної сили. Організація провідного військово-підготовчого центру дала б змогу заробітку військовим фахівцям і тим самим дозволила б їм присвятити себе виключно професійним військовим студіям.

Особливої уваги заслуговує публікація М. Омеляновича-Павленка “Матеріали до військового діла”, що друкувалася з продовженням у кількох числах часопису. У цьому своєрідному трактаті знаходимо філософські дефініції життя, права, сили; визначення взаємовпливу політики, дипломатії, ідеології на виникнення збройних протистоянь, пояснення часової трансформації причин, що їх викликають. Основна частина публікації присвячена розгляду боєздатності модерної армії, яка залежить від “правильного державного устрою (того, що організовує всі творчі сили), правильної економічної політики та чинності суду; а все це на основі виплекання в масах освіти, фізичного виховання та національної моралі”[231, С. 3].

Науково-популярний виклад А. Кравса “Що таке Армія?” у легкій доступній формі подає структурний аналіз тогочасної модерної армії, принципи життєдіяльності цього військового організму, обґрунтовує необхідність “совісного і добре вишколеного апарату”. Автор наполягає на фаховому військовому вишколі і загальній освіті всього особового складу армії: від вищого командування (для якого необхідна вища військова академічна освіта) до підофіцерських чинів і рядових вояків. Важлива роль надається ідейному вихованню особового складу армії, який мусить бути “перейнятий наскрізь гарячим патріотизмом і любов’ю до своєї батьківщини”[65].

Пізнавальними та корисними були статті Р. Ярого “Піхота”[376], В. Пилипенка “Військовий вишкіл боєвика”[243], редакційні статті “Європейські маневри в 1927-ому році та їх політичне значіння”[100], “Розвиток та новочасне озброєння й вирядження піхот”, “Чужі армії” давався огляд іноземних армій, зокрема російської, польської, завдяки якому читач міг ознайомитися із принципами побудови і оснащення “окупантських” армій.

Для теоретико-практичного тренінгу у “Військовому Віснику” давалися тактичні завдання, правильні розв’язки яких, надіслані читачами, друкувалися в наступному номері.

8. Події з історії України козацької доби.

Редакція багатьох часописів приділяла увагу матеріалам про визначних історичних осіб — українських гетьманів та полководців: Б. Хмельницького, І. Мазепу, Д. Апостола, І. Богуна, П. Конашевича-Сагайдачного та ін. Значна частина цих матеріалів написана із використанням маловідомих джерел — приватних листів, відомчих звітів, матеріалів зарубіжної преси, які подають цінну біографічну інформацію, а також містять відомості про важливі воєнні події. Опубліковані на сторінках періодики біографічні матеріали цінні при укладанні повних життєписів визначних українських воєначальників, а також для в’яснення обговорюваних у них питань воєнної історії.

На сторінках періодичних видань обговорювалися питання давньої історії України, зокрема історії воєн та українського війська. Розвідки про національно-визвольну боротьбу українців піднімали пласти минулого починаючи з XVII ст.: розглядалися воєнні події на етнічних землях України, аналізувалися устрій козацького війська, перші спроби створення української армії у різних регіонах. У “За державність”, наприклад, були надруковані статті Б. Крупницького “Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 році.”[43], О. Переяславського “Лоїв. Бій української кінної Армії під містом Ловом 31 липня 1649 року в команді Наказного Гетьмана України. Цієї тематики стосувалися такі статті: М. Середи “Іван Сірко з низовим запорозьким товариством зичить Кримському ханському мосу”, Монкевича “Слідами Запорожців (зі схемою)”[205].

Проаналізувавши публікації з різноманітної тематики, є всі підстави говорити про те, що для військової преси був притаманний публіцистично-поетичний стиль, тобто такий стиль, з допомогою якого можна було найбільшою мірою впливати на почуття та свідомість читача, проникати в глибини цієї свідомості, допомагати досягнути велич тієї справи, за яку боролись

вояки, відчуті свою безпосередню причетність до творення державності. Майже для всіх публікації, окрім документального представлення подій та спогадів характерні такі мовностилістичні властивості, як звернення до читача, проникливість, схвильованість, щирість у спілкуванні з вояками. Редактори вишукували саме такий стиль, який був би зрозумілим для читачів. Поєднання динамізму і розважливості можливості “на рівних” спілкуватись з читачами.

Публіцистичний стиль безпосереднього звернення до читача значно підсилював ефект впливу друкованого слова, передавав військовику той енергетичний заряд, який повинен допомогти не тільки чітко зорієнтуватись у конкретній ситуації, а й віднайти ті внутрішні сили, що допомогли б реалізувати відповідне завдання. Редакції військових видань врахували ті обставини, що в конкретних політичних, військових соціальних обставинах директивний, менторський тон спілкування не сприятиме тому, щоб читач пройнявся почуттям своєї особистої відповідальності за долю держави.

Однією із особливостей стилю військових видань був розрахунок на емоційне сприйняття публікацій – вплив на читача здійснювався не лише силою фактів, а й емоційним коментуванням. Такий стиль – емоційний, схвильований, піднесений – був властивий, зокрема, передовим статтям. Саме в них не тільки оперативно висвітлювались найважливіші воєнні та політичні події, факти, а й давалась їм відповідна оцінка.

Зазначимо, що одним із найбільш використовуваних жанрів в журнальній військовій періодиці була стаття. Виходячи з того, що саме статті властиві широкі узагальнення, глибокий аналіз фактів, явищ, публікації цього жанру широко використовувалися для аналізу суспільно-політичних умов в Україні, пропаганди ідеї, навколо якої консолідувались найбільш патріотичні сили – ідеї державності. “Або загинемо, або волю здобудемо!” – ця думка рефреном проходить через публікації на шпальтах української військової преси. “Або тепер, або ніколи!” – гасло, яке звучало напередодні вирішальних битв за незалежність України. Ідея незалежності досліджувалася на підґрунті суспільно-політичних, воєнних подій, які відбувалися не тільки в Україні, а й

за її межами. Саме в публікаціях цього жанру розроблялися такі теоретичні і практичні аспекти державотворення, як ставлення до землі, власності управлінських структур. Однак головна проблема – творення українського війська. Потрібно у той же час відзначити, що ця проблема політична. Однак, в деяких публікаціях досліджувались такі аспекти, як найбільш доцільна організація війська, його тактика, озброєння, вишкіл та ін.

Доцільно також відзначити, що у статтях ми майже не знаходимо того, що сьогодні називаємо системою аргументації, – взаємозв'язаних, взаємообумовлених фактів. Натомість бачимо, що завдання пропаганди, агітації вирішується за рахунок емоційно-почуттєвого впливу. Цей вплив підсилюється як мовностилістичними особливостями тексту, так і залученням до фактажу статті відомих читачеві історичних фактів, подій.

Чільне місце на шпальтах української військової преси займає звіт – поширена форма інформації про важливі громадсько-політичні події.

Публікації цього жанру не тільки інформували читачів про важливі події у державі, про їх перебіг, а й відтворювали ті складні, часом драматичні обставини, які їх супроводжували. Це давало змогу читачам бути ніби співучасниками тих подій, відчутти складність ситуації – як військових, так і політичних.

Можна з певністю говорити про те, що найбільш зацікавлено сприймалися читачами короткі, динамічні замітки – невеликий за розміром матеріал, який інформував вояків про ті чи інші події. Публікації такого жанру, яким притаманний так званий телеграфний стиль, були не тільки джерелом інформації, а й створювали читачеві своєрідне підґрунтя для осмислення ним того, що відбувається, для практичних дій.

Важливо зазначити, що різним за жанрами та проблематикою творам притаманні спільні стильові особливості, в яких відбиваються ознаки історичного періоду. Так, автори намагались визначити такий стиль публікації, який був би найбільш зрозумілим читачам. У стильовій “ритміці” відчувається характер епохи, динаміка подій, внутрішня напруга кожного

учасника. У той же час редакції військових часописів, не могли не врахувати того, що читачі потребують розважливості в спілкуванні з ними, визначеності в оцінці суспільно-політичних процесів, військових подій.

Характерною ознакою військових видань були виразні “шапки”: “шапки-інформації” “шапки-заклики” Вони не тільки орієнтували читача на ту чи іншу актуальну проблему, а й визначали “інтонацію” газетного номера.

Редакції військових видань активно використовували прийоми співставлення та протиставлення фактів, що суттєво сприяло більш глибокому проникненню у суть проблем, всебічному висвітленню їх.

Стосовно жанрової палітри військових видань, то вона визначається різноманіттям інформаційних, аналітичних, художньо-публіцистичних та сатиричних жанрів.

Для інформаційних публікацій характерні лаконізм, точність, адресна та цільова спрямованість. Щодо аналітичних матеріалів, то вони інтегрують, у собі особливості кількох жанрів: у кореспонденції зустрічаємо ознаки інтерв'ю, у звіті – елементи нарису і т. д. Така синтезація жанрових ознак збагачує публікації, розширює діапазон їх впливу на свідомість і вчинки військових читачів. Для більш ґрунтовного вивчення інформаційно-публіцистичної спадщини української військової преси необхідно, на наш погляд, відтворити творчу спадщину, яка тривалий час була недосяжною для широкого читацького загалу. Тепер же ми маємо можливість досягнути творче надбання, зокрема, шляхом вивчення проблемно-тематичних напрямів та жанрового багатства, що дасть змогу тим, хто професійно цікавиться історією вітчизняної преси, більш поглиблено вивчати її. Адже з часом кожна газетна публікація періоду визвольної боротьби українського народу набуває ваги історичного документального джерела.

Таблиця 3.5

Розподіл публікацій у часописах “Табір”, “За державність” та “Гуртуймося” за тематикою

Тематика	“Табір” (1923-1939)	“За державність” (1925-1939)	“Гуртуймося” (1929-1938)

	Кількість публікацій		
Військова справа	80	-	5
Історія українських збройних формувань доби визвольних змагань (1917-1920 років)	31	52	10
З історії українського війська	5	7	-
Персоналії	7	5	16
Мемуари (спогади)	15	18	5
Українська еміграція	12	4	9

Отже, публікації розглянутих нами періодичних видань “Гуртуймося”, “За державність”, “Табор” склали спогади ветеранів визвольних змагань та розвідки дослідників давньої української воєнної історії. Попри до певної міри зрозумілу тенденцію подавати матеріали дещо упереджено, в більшості випадків позитивно оцінювати військове будівництво та бойову діяльність Армії УНР (автори публікацій – здебільшого генерали і старшини цієї армії), на сьогодні вони мають цінність як інформаційно насичений і достовірний джерельний матеріал для вивчення історії визвольних змагань, давньої воєнної історії та розкриття біографій героїв української національно-визвольної боротьби.

ВИСНОВКИ

1. Проведений аналіз історіографії та джерельної бази свідчить про те, що тема лише частково висвітлена в працях істориків як України, так і зарубіжжя. Радянська історична наука означену проблему не вивчала. Доступність для суспільствознавців в умовах незалежності України раніше засекречених архівних матеріалів, плюралізм думок створили можливість для комплексного і поглибленого вивчення преси української військової еміграції.

2. Матеріали преси є цінним, малодослідженим джерелом, яке дозволяє реконструювати історичні події, значною мірою доповнюючи свідчення архівних документів чи навіть будучи єдиним достовірним джерелом інформації про перебіг подій. Значення преси зростає й тоді, коли матеріали архівів знаходяться у малодоступних закордонних сховищах.

3. Ознайомлення з широким спектром періодики військової еміграції в Європі свідчить про необхідність її залучення при вивченні минулого української діаспори та національних збройних формувань, включення у загальний процес розвитку української журналістики. Висока інформативність періодичних видань дає можливість проаналізувати більшість сфер політичної, військової, соціально-економічної, культурно-просвітницької, наукової діяльності української військової еміграції, відтворити атмосферу й специфіку їхнього життя та побуту на чужині, глибше пізнати психологію емігрантів. На її сторінках знайшло своє відображення альтернативне радянському бачення подій періоду 1914-1939 рр., відтак вона може слугувати джерелом інформації в тому числі й щодо подій в Україні, які часто замовчувалися радянською історіографією, що сприятиме більш ефективному й об'єктивному вивченню історії нашого народу.

4. Доведено, що періодика військової еміграції в Європі стала безпосереднім продовженням журналістики, що виникла в результаті піднесення національно-визвольного руху на етнічних теренах України, передусім Галичини. Саме тут з'явилися часописи Січових Стрільців, які в силу різних обставин хоч і проіснували недовго, залишили свій позитивний слід в історії. На підставі публікацій можна простежити бойовий шлях Січового Стрілецтва, довести, що українці завжди прагнули до волі, незалежності, самостійності, й на сторожі цього стояла не лише національна армія, але й профільна преса. Водночас преса Січових Стрільців започаткувала новий етап в історії журналістики - українську воєнну пресу, з якої згодом розвинулися інші види періодики, відбулася широка її диференціація.

5. Українська періодика військової еміграції, починаючи від таборових видань полонених та інтернованих у Європі, виконувала, передусім, суспільну функцію, що полягала у створенні необхідних умов для існування, адаптації та розвитку національної спільноти за межами України як єдиного соціально-національного формування на всіх його ієрархічних, у тому числі і військово-політичному, рівнях. Вона слугувала згуртуванню вітчизняної еміграції, “розкиданої” по європейських країнах, але свідомої свого обов’язку перед Батьківщиною, наочно засвідчила збереження військової спадщини та кращих традицій журналістики. Водночас виробила нові форми підбору громадських кореспондентів, застосовувала успішні методи поширення видань, сприяла вихованню національно свідомого читача. На всіх етапах становлення преси еміграції значну роль відігравали проблеми національного виховання, усвідомлення та самоствердження.

6. Виходячи з потреб військовополонених, інтернованих та емігрантів, часописи виконували й інформативну та інтегративну функції. Остання проявлялася в тому, що підтримувала все цінне для інтегрування української спільноти в єдине ціле. Водночас на її сторінках обговорювалися як проблеми подальшої організації українських Збройних Сил, так і актуальні військово-політичні проблеми. Еміграційні видання часто слугували полем справжніх політичних баталій щодо статусу біженців, емігрантів, полонених та їхнього майбутнього, діяльності політичних партій, визначали ставлення до військової еліти.

7. У своєму розвитку періодика української військової еміграції в Європі пройшла ряд етапів: від так званих таборових видань до військово-історичних часописів, найбільш стабільними з яких були журнал „Гуртуймося”, збірник матеріалів з історії українського війська „За державність” і воєнно-науковий журнал “Табор”. Усі опубліковані в них матеріали за своїм змістом в загальному вигляді умовно можна розділити на три масиви. До першого належать праці, присвячені військовій справі, розвитку техніки, воєнного мистецтва, стратегії і тактики ведення бойових дій, досвіду іноземних армій. До другого – історико-

мемуарні праці, написані на снові власного досвіду та доступних джерел, в яких не просто зафіксовані події минулого, а й переосмислено їх причини та наслідки. До третього – публікації з давньої історії українського народу, здебільшого періоду гетьманщини.

8. Періодика військової еміграції в Європі – важливе джерело інформації до вивчення історії національних збройних формувань та другої хвилі еміграції. Потужний редакційний склад і автура, серед яких були відомі українські військові діячі – генерали С. Дельвіг, В. Сальський, М. Капустянський, П. Шандрук, В. Куц, А. Вовк, В. Змієнко, В. Петрів; старші офіцери М. Садовський, Ю. Науменко; П. Шрамченко, Т. Олесіюк, В. Колосовський та ін. також свідчать про непересічність публікацій при дослідженні воєн та воєнного мистецтва.

9. Значне місце на сторінках видань відводилось мемуаристиці, документам і матеріалам з історії українських військових формувань та збройної боротьби періоду 1917-1921 рр. Найбільш змістовним з цієї точки зору є збірник матеріалів до історії українського війська „За державність”, більше половини публікацій якого так чи інакше присвячені цій проблематиці. Значну історичну цінність мають узагальнюючі праці М. Омеляновича-Павленка “Зимовий похід (6.XII.1919-6.V.1920)”, О. Удовиченка “Від Дністра до лінії перемир’я і відворот за Збруч”, М. Безручка “Січові Стрільці у боротьбі за державність”, В. Савченка “Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 – початку 1919 рр.”, М. Крата “Вапнярська операція”, А. Пузицького “Боротьба за доступ до Києва” та ін. Історії окремих військових з’єднань, частин, підрозділів присвячені, зокрема, матеріали В. Проходи “Записки до історії Сірих (Сірожупанників)”, О. Вишнівського “До історії “Синіх” і “Залізних”, К. Смовського “Окремий Чорноморський Кіш”, Ю. Липи “Одеська “Січ”, С. Шевченка “8-й Катеринославський корпус”, Ю. Науменка “Моя служба в 5-й Херсонській дивізії”, О. Думіна “5-та Херсонська дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р.”, Г. Порохівського “Матеріяли до історії 2-ї Кулеметної бригади”, А. Марущенка-Богданівського “Матеріяли до історії 1-го кінного Лубенського ім. Запорозького полковника Максима Залізняка полку”; спогади М. Бутовича “Зі

споминів Сірожупанника”, О. Вишнівського “Вапнярка (зі спогадів командира Синього полку)”С. Шрамченка “Піднесення українського прапора на Чорноморській флоті” та ін.

10. Аналіз матеріалів за темою дослідження дозволяє нам зробити загальний висновок про необхідність більш широкого впровадження позитивного досвіду функціонування періодики військової еміграції, форм і методів роботи редакцій і запропонувати ряд рекомендацій:

а) для поглибленого ознайомлення офіцерів з історією власного народу та національних збройних формувань, діяльністю та доробком українських військових діячів у системі професійної підготовки офіцерів частин і підрозділів zorganizувати заняття на тему: “Історія та творчий доробок української військової еміграції”;

б) у програмах гуманітарної підготовки сержантів, старшин, солдат і матросів спланувати курс лекцій, присвячений визвольним змаганням за незалежність України, діяльності видатних воєначальників, передбачити інформацію про військову еміграцію та її періодичні видання;

в) у курс вивчення воєнної історії слухачам і курсантам вищих військово-навчальних закладів доцільно включити тему: “Спадщина української військової еміграції в Європі”;

г) питання про діяльність української військової еміграції та її окремих представників включити в тематику контрольних, курсових, дипломних робіт слухачів і курсантів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО)

Ф. 1071: Міністерство Ісповідань Української Держави

1. Спр. 257: Доповідні записки про видання газети-органу Міністерства Ісповідань, 4 арк.;
2. Спр. 258: Пояснювальні записки до законопроектів про відкриття кредитів на релігійно-освітнє видавництво, на дошкільну та позашкільну освіту (25 липня-3 серпня 1918), 10 арк.;
3. Спр. 314: Наказ по Міністерству Ісповідань про призначення В.П. Рибінського редактором журналу „Віра та Держава” (20 серпня-18 грудня 1918), 6 арк.;
4. Спр. 318: Копії наказів по Міністерству Ісповідань про призначення на роботу до редакції газети „Слово” та листування в організаційних питаннях (2 вересня-грудень 1918), 56 арк.

Ф. 1075: Військове Міністерство Української Народної Республіки, м. Київ

5. Оп.1, Спр. 21: Свідоцтво про військову службу, паспорта, особисті листи та ін. Документи генерал-хорунжого А.Н. Капустянського, 25 арк.

Ф. 1077: Головне управління Генерального Штабу Української Держави, м. Київ

6. Оп. 1, Спр. 2 а: Накази по Головному управлінню гетьманського Генерального Штабу (листопад-грудень 1918), 43 арк.;
7. Спр. 64: Огляди закордонної преси (23 квітня-8 червня 1918), 44 арк.
8. Оп. 3, Спр. 5: Переписка щодо приміщення для редакції журналу „Військово-науковий вісник” (15 червня-8 жовтня 1918), 32 арк.;
9. Спр. 18: Відомість щодо співробітників Військово-наукового відділу Головного управління Генштабу, іменні списки, звіт про роботу відділу (квітень-серпень 1918), 62 арк.;

10. Спр. 20: Неофіційні відомості преси про формування Української Армії та оперативні повідомлення (27 квітня-2 листопада 1918), 25 арк.
11. Ф.1078: Головне управління Генерального штабу Армії УНР, Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський
- Ф. 1113: Міністерство преси і пропаганди Української Народної Республіки, Київ, Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський
12. Оп. 1, Спр. 7: Копії статутів Кабінету Народних Міністрів, надісланих до Міністерства Преси і пропаганди, закони та законопроекти з пояснюючими записками до них, штати та кошторис військового тижневика „Прапор України” (1917), 45 арк.;
13. Спр. 15: Звіти голови цензурної колегії при Департаменті преси й пропаганди про напрямки й характеристики виданих газет (4-21 вересня 1919), 17 арк.
14. Оп. 2, Спр. 14: Копії декрету Директорії про утворення Управління преси і пропаганди. Закони, постанови і розпорядження Директорії (8 лютого-19 листопада 1919), 62 арк.;
15. Спр. 75: Листування з інспекторами військових частин та установ Директорії про розповсюдження агітаційної націоналістичної літератури (24 серпня-30 жовтня 1919), 183 арк.;
16. Спр. 77: Наказ Директорії про призначення Міністра преси і пропаганди. Декрет, доповідна записка і план Міністерства преси і пропаганди про його організацію та функції (1920), 55 арк.;
17. Спр. 115: Статут і штати центрального управління по справах преси „Українська преса” (1920), 55 арк.
- Ф. 1184: Управління у справах друку Української Держави, м. Київ
18. Оп.1, Спр. 11: Реєстр газет та журналів, які виходили в Україні під час перебування гетьмана Скоропадського в 1918 році (16 вересня 1918), 5 арк.;
19. Спр. 17: Листування з губернськими старостами про закриття газет „Наш степ” та „Свободная мысль”, притягнення до відповідальності інші газети (30 вересня-1 жовтня 1918), 36 арк.
- Ф. 2611: Редакція військово-наукового Вісника Генерального Штабу УНР, Київ

20. Оп. 1, Спр. 3: Рукописи економічного огляду України, 78 арк.;
21. Оп. 1, Спр. 15: Доповіді та звіти начальнику Генерального Штабу про діяльність редакції „Вісника”, списки працівників редакції (червень-вересень 1918), 18 арк.
22. Ф.3947: Особовий фонд генштабу генерал-хорунжого В. Петріва
23. Ф.3695: Особовий фонд члена Центральної Ради, сенатора і професора С. Шелухіна, 1893-1938
24. Ф. 3802: Український громадський видавничий фонд в м. Празі (Чехо-Словаччина), 1923-1935 рр.
Ф. 4007: Генерал Армії УНР Шаповал Микола Юхимович
25. Оп. 1, Спр. 9: Листування з українським громадським комітетом в ЧСР, Товариством допомоги української шкільної молоді в таборах інтернованих в Польщі, з бюро українського громадського видавничого Фонду в Празі, 78 арк.;
26. Спр. 23: Листування з Терещенко, Удовиченко, Федченко, Чопівським та ін. (1921-1928), 88 арк.
Ф. 4432: Особовий фонд С. Наріжного
27. Оп. 1., Спр. 3: рукопис матеріалів „Культурна праця української еміграції в рр. 1919-1939 (частина друга)”
28. Ф. 4452: Редакція періодичного журналу військово-громадської думки “Гуртуймося”, м. Прага (Чехословаччина), 1930-1940 рр.
Ф. 4465: Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція)
29. Оп. 1. спр.156.
30. Оп. 1. спр.335.
31. Оп. 1. спр.1024., арк.3.
32. Оп. 1, спр. 1026, арк. 1.
33. Оп. 1, спр. 1029.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО)**

Ф.269: Фонд-колекція “Український музей у Празі”

34. Оп. 1., спр. 347-360.: Рукопис В. Проходи „Записки до історії Сірих або Сірожупанників”,
35. Оп. 1., спр.380-382: Документи Українського військово-історичного товариства у Празі за 1931-1933 роки.
36. Оп. 2., спр. 176-178: Особисті документи В. Филоновича.

ЛІТЕРАТУРА

37. 1923-Х-1933 // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куца. – Варшава. – 1933. – Ч. 19. – С. 1.
38. Америка. – 1919. – 24 грудня.
39. АН- В десяту річницю смерти Головного Отамана Симона Петлюри // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1936. – № 1/2.
40. Андрієнко Л. Організація роботи редакції газети: Навчальний посібник. – К.: ВПЦ Київський університет, 1994.
41. Андріянович В. Кооперативна та сільськогосподарська преса в Україні в 1917 р. // Сільський господар. – 1919. – №2.
42. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори. – К.: Смолоскип, 1999. – 285 с.
43. Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорномор Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1934. – 36.4. – С. 172-190.
44. Бабій О. Гуцульський Курінь. – Прага, 1927.
45. Баришполець А. Подпольная преса большевиков во время иностранной военной интервенции (1918–1920 гг.). – Автореф. дис. канд. истор. наук: 20.02.22. – К., 1972. – 21 с.
46. Бачинський Л. Видання по таборах інтернованих вояків Армії УНР // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 11-12; 1931. – Ч. 1.

47. Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1930. – Зб. 2.
48. Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність. – Каліш: Чорномор, 1923.
49. Битинський М. Во ім'я Вірності, Чести, Слави (у п'ятнадцяту річницю Зимового Походу) // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1935. – № 1.
50. Битинський М. Симон Петлюра // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1936. – № 1/2.
51. Бібліографія української преси в Польщі (1913-39) і Західно-Українській Народній Республіці (1918-19) / Укл. Є. Місило. – Едмонтон, 1991.
52. Богомолова Н.Н. Социальная психология печати, радио и телевидения. – М., 1991.
53. Бойко М. 4 жовтня 1919 р. // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1930. – Зб. 2.
54. Будяк. – 1921. – 1 вересня.
55. Бурлака М. Життя таборів // Українська трибуна. – 1921. – 19 травня.
56. Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг.: некоторые проблемы истории. – К., 1991.
57. Верховская А. Письмо в редакцию и читатель. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 185с.
58. Визволення: місячник української думки за кордоном. – Відень. – 1923. – № 2.
59. Винниченко В. Відродження нації. – К.: “Політвидав України”, 1990. – 542 с.
60. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К.: Криниця, 1991. – 128 с.
61. Від редакції // Запорожець. – 1937. – Ч. 9/10.
62. Від редакції журналу // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куца. – Варшава. – 1935. – № 25.
63. Військова література // Військовий вісник. – Берлін. – 1927. – Ч. 1/7. – С. 18-20.

64. Військовий Вісник. – Берлін. – 1927. – Ч. 1/7.
65. Військовий вісник. – Берлін. – 1927. – Ч. 2/8.
66. Військовий вісник. – Берлін. – 1928. – Ч. 3.
67. Військовий вісник. – Берлін. – 1928. – Ч. 4.
68. Військовий вісник. – Берлін. – 1929. – Ч. 5.
69. Вільна спілка: неперіодичний орган української партії соціалістів-революціонерів. – Прага – Львів, 1923. – № 2; 1927/29. – № 3.
70. Вільне життя. – 1919. – 27 січня.
71. Вільне слово. – 1916. – 17 лютого.
72. Вільне слово. – 1918. – 25 січня.
73. Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – № 7/8.
74. Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – № 15/16.
75. Вісник Союзу Визволення України. – 1918. – № 59/60.
76. Вішка О. Варшавські часописи Володимира Островського (1921-1928 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 27-28 листопада 1998 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1999.
77. Вішка О. Куц Віктор Михайлович // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 421-424.
78. Вішка О. Преса української еміграції у Польщі (1920-1939 рр.). Історико-бібліографічне дослідження // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 17-18 травня 2002 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2002. – 479 с.
79. Вішка О. Українська таборова преса вояків армії УНР, інтернованих у Польщі 1920-1924 рр. // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доп. і повід. Міжнар. наук. конф. 25-26 серпня 1995 року (Редкол.: Л.І. Крушельницька (відп. ред.) та ін.) – Львів, 1996.

80. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Перліт Продакшн ЛТД, 1994. – 256 с.
81. Галущинський М. З українськими січовими стрільцями. – Львів, 1934. – 216 с.
82. Гнойовий І. З українського руху Січеславської залоги в 1917 р. // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорномор Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, – 1936. – Зб. 6.
83. Голос табору. – 1920. – Ч. 3.
84. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
85. Горевалов С.И., Мороз А.В. Военная фотожурналистика в системе массовой коммуникации общества. – Львов, 1992.
86. Горевалов С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях за утвердження самостійної держави. – Львів: „Львівська політехніка”, 1997. – 216 с.
87. Горевалов С.І. Українська військова журналістика в національно-визвольних змаганнях за утворення самостійної держави. – Львів, 1997. – 216 с.
88. Горелов В. Військово-політична діяльність В. Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил Української держави. (серпень 1886 – грудень 1918 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02 22. Київський військовий гуманітарний ін-тут. – К., 1999. – 20 с.
89. Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922). – Львів, 1923. – 48 с.
90. Гриценко О., Кривошея Г., Шкляр В. Основи теорії журналістської діяльності. – К.: НВЦ Міжнародного інституту лінгвістики і права, 2000. – 203 с.
91. Громадська думка (Венцляр) – Часопис полонених українців у Венцлярі. – 1914-1917.
92. Грушевський М. Підстави Великої України. – К., 1918.
93. Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) //УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 29-40.

94. Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1932. – № 9.
95. Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1934. – № 12.
96. Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1935. – № 1.
97. Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1936. – № 1/2.
98. Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1937. – № 1.
99. Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1937. – № 2/3.
100. Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1938. – № 2, 3.
101. Денека О. Журнал “Українська воля” - виразник і захисник інтересів української робітничої еміграції у Франції // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення четвертої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 19-20 грудня 1997 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1997.
102. Денека О. Часопис “Запорожець” (1936-1939 рр.) – трибуна Українського “Товариства Запорожців” у Франції // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 17-18 травня 2002 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2002.
103. Державна нація. – Прага. 1927. – №. 2.
104. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 роках. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.
105. Десятиліття Товариства “Музей Визвольної Боротьби України” в Празі // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1934. – Ч. 23. – С. 39-40.
106. Діденко Г. Зміцнення Радянської влади на селі після перемоги Великого Жовтня. – К., 1967.
107. Довідник з історії України. А-Я. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
108. Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород: Нью Йорк, 1930. – Т.1. – 437 с.

109. Дорошук Н. Роль української преси Наддніпрянщини в розвитку національно-визвольного руху в роки першої світової війни // Українська періодика: Історія і сучасність (Доп. та повід. третьої Всеукр. наук. – теорет. конф. 22-23 грудня 1995 року). – Львів, 1995.
110. Доценко О. Головний Отаман Симон Петлюра // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1936. – № 1/2.
111. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 379 с.
112. Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865-1939 рр.): історико-бібліографічне дослідження. – Львів; ЛМБ ім. В. Стефаніка, 2001. – 364 с.
113. Дубовий Засади Товариства запорожців // Запорожець. – 1937. – Ч. 13/14.
114. Дубовий Якою має бути українська армія // Запорожець. – 1937. – Ч. 11/12.
115. Думки з червоних воєнних журналів // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава, 1932. – Ч. 17.
116. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Т.2. – Львів; інститут Української археографії, 1995. – С. 369-800.
117. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні; Інститут української археографії; Т.3. – Львів, 1995. – С. 801-1230.
118. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 10-ти т. – Париж–Нью-Йорк, 1955-1983 (перевидання в Україні, Львів, 1993). – Т. 1. – С. 123; Т. 2. – С. 463, 493, 712; Т. 3. – С. 1085; Т. 4. – С. 1249; Т. 7. – С. 2635, 2683, 2685, 2691; Т. 8. – С. 2971-2972, 3120.
119. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Париж – Нью-Йорк, 1976 – Т. 6. – С. 341.
120. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана П. Скоропадського на Україні і повстання українського народу проти влади гетьмана та німців-окупантів // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1928. – Ч. 9. – С. 57-80.

121. Єфремов С. Під обухом. Більшовики в Києві. – К.: “Орій”, 1993. – 136 с.
122. Єфремов С. Щоденники 1923-1929. – К.: ЗАТ «Рада», 1997. – 848 с.
123. Жан Бернар Дюпон-Мельниченко. Громадська діяльність міжвоєнної української еміграції у Франції // Українська діаспора. – К. – Чикаго., 1995. – Ч. 7. – С. 96-102.
124. Животко А. Історія української преси (з передмовою К. Костева). – Мюнхен: Український технічний господарський інститут, 1989-1990. – 336 с.
125. Животко А. Історія української преси. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
126. Животко А. Рукописні часописи української молоді. – Львів, 1938.
127. Жмейський С. Воєнізація населення в СРСР // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куца. – Варшава. – 1932. – Ч. 17.
128. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992.
129. З життя військових і споріднених з нею організацій // Військовий Вісник. – 1927. – Ч. 2/8.
130. З життя Українського Воєнно-Історичного Товариства // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1929. – Зб. 1.
131. За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1929. – Зб. 1.; 1930. – Зб. 2.; 1932. – Зб. 3.; 1934. – Зб. 4.; 1935. – Зб. 5.; 1936. – Зб. 6.
132. Залізний стрілець. – 1921. – 3 березня.
133. Збірник законів УРСР. – К., 1924.
134. Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / Відп. ред. М.М. Романюк. – Вип. I. – Львів, 1994; Вип. II. – Львів, 1995.
135. Здоровега В.Й. Науково-теоретичні основи функціонування журналістики в умовах розбудови суверенної демократичної України // Засоби масової

- інформації й утвердження державного суверенітету України: Матеріали наук-практ. конф. – Львів, 1993.
136. Зірниця. – 1921. – 15 січня. – Ч. 1.
137. Зленко П. Українські Січові Стрільці (матеріали до бібліографічного покажчика) // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, – 1935. – Зб. 5; 1936. – Зб. 6.
138. Зленко. П. Зимовий Похід (матеріали до бібліографічного покажчика) // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1935. – № 1.
139. Иларионова Т. Печать российских немцев. Опыт исторического анализа. – М., Российская академия управления, 1992. – 138 с.
140. Іванов В. Соціологія і журналістика: тексти лекцій. – К.: Навч.-видавн. центр Інституту журналістики, 1993. – 171с.
141. Ігнатієнко В. Українська преса (1816-1923 рр.). – Харків-Київ, 1930.
142. Ізоляція Московщини в Європі й чужі нації СРСР // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1928. – Ч. 6.
143. Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 337-338.
144. Історія Українського війська / І. Крип'ятевич, В. Гнатович, З. Стефанів та ін. / – К.: Варта, 1995. – Т. 2. – 464 с.
145. Історія української преси. Хрестоматія: навчальний посібник / Упорядник, автор іст.-біогр. нарисів та приміт. О.Г. Мукомела. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 352 с.
146. Каліберда Ю.Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917-1921 рр. – Дис. канд. іст. наук. – К., 2003. – 183 арк.
147. Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело дослідження військової політики Української держави доби гетьманату Павла Скоропадського // Воєнна історія. – 2002. – № 5-6. – С. 85-93.

148. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. – Львів, 1921. – 88 с.
149. Капустянський М. Українська збройна сила й українська національна революція. – Саскачеван: Новий шлях, 1936. – 50 с.
150. Карпенко М. Школа на Радянській Україні // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1934. – № 12.
151. Карпенко М. Ще декілька слів про “давню” подію (про процес 21 – Рикова, Бухаріна // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1938. – № 2.
152. Кентій А.В. Фонд „Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова „Празького Архіву” // Архіви України. – 2000. – № 1/3. – С. 43-49.
153. Кисіль З. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920-1939): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 18 с.
154. Кисіль З.Р. Створення та діяльність Українського військово-історичного товариства. – Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 211 арк.
155. Кмета Архип. Пам’яті незабутнього (про перший з’їзд 14-15 травня 1917 року) // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава, 1927. – Ч. 5. – С. 15-20.
156. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії – Інсбрук: – 1969. – 717 с.
157. Ковалів П. Брехнею весь світ обійдеш та додому не повернешся // Запорожець. – 1938. – Ч. 17/18.
158. Ковальський М. У двадцяті роковини // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1937. – № 2/3.
159. Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1996. – Ч. 9. – С. 52-69.
160. Колесник С. Куди пливе ескадра? (“Український письменник”) – К., 1993. – 94 с.
161. Колянчук О. Незабутні могили. – Львів, 1993.

162. Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі 1920-1939. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 278 с.
163. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ ст. – Львів, 1995. – 285 с.
164. Колянчук О. Симон Петлюра і українсько-польські відносини – Армія УНР у польських таборах // Інформаційний Бюлетень: неперіодичне видання Ради Української Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. – Париж, 1999. – Ч. 62. – С. 22-30.
165. Комар В.Л. „Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) // УГЖ. – 2001. – № 5. – С. 120-128.
166. Коновалець Є. Військовий вишкіл // Військовий вісник. – Берлін. – 1928. – Ч. 4.
167. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.
168. Косак. Охримович. Тураш. – Торонто, 1968.
169. Кость С. Садовський Михайло // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника. – С. 267-268.
170. Кость С., Тимчишин О., Федірко Н. Нариси з історії української військової преси. – Львів: Світ, 1998. – С. 22.
171. Кость-Костенко С. Під знаком четвертого Універсалу // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1930. – Ч. 13. – С. 3-15.
172. Кривошея Г. Слово, гартоване в борні. – К.: Вид-во Київського військового гуманітарного інституту, 1996.
173. Кривошея Г. Українська військова преса: у пошуках витоків // Електронна Бібліотека Інституту журналістики
<http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1183>
174. Кривошея Г. Від стрілецьких часописів до системи української військової преси // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення

- п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 27-28 листопада 1998 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1999.
175. Кривошея Г. Українська військова преса: з історії становлення // Українська періодика: історія і сучасність: Тези доповідей та повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 9-10 грудня 1993 р. / За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1993.
176. Криськов А. А. Українська імміграція міжвоєнного періоду у Чехословаччині (1919-1939 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1997. – 24 с.
177. Крупський І. Національно-патріотична журналістика України. – Львів: Світ, 1995. – 184 с.
178. Крупський І. Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрямки її діяльності. // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доп. і повід. міжнар. наук. конф. 25-26 серпня 1995 року. (Ред. кол.: М.І. Крушельницька (відп. ред.) та ін. – Львів, 1996. – С. 341-352.
179. Крупський І., Малик Я. Галицьке стрілецтво та його преса в боротьбі за Українську державність. – Львів, 1997.
180. Кулеша Н. “Військовий Вісник” (1927-1929 рр.) – спроба збереження і розвитку військової освіти Української Армії // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 17-18 травня 2002 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2002.
181. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 397 с.
182. Куш В. До п'ятнадцятої річниці // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1932. – № 9.
183. Лизанчук В., Наріжний С. Українська еміграція: культурно-освітня праця між двома війнами. – Прага, 1942. – С. 21. Передрук в газеті „Станіславське слово”

- (1942-1944) // Зб. праць науково-дослідного центру періодики: – Львів, 1996-1997. – Вип. III/IV.
184. Лист А., Лойко О. Часописи Поділля періоду визвольних змагань українського народу (1917-1920 рр.) // Українська періодика: історія та сучасність. – Львів – Житомир, 1994.
185. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). – К., Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. – 488 с.
186. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938). – К., Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. – 512 с.
187. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, Інститут Східно-Центральної Європи, 1998. – 469 с.
188. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела: монографія. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – 464 с.
189. Литвин С. Другий зимовий похід Армії Української Народної Республіки // Воєнна історія. – 2002. – № 5-6. – С. 100-116.
190. Литвицький М. Таборова журналістика. // Українська Трибуна. – 24 червня 1921.
191. Серєда М. Іван Сірко з низовим запорозьким товариством зичить Кримському ханському мосу доброго здоров'я і щасливого поведження // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1928. – Ч. 6. – С. 66-77.
192. М.Б. Михайло Садовський: генерал-поручник Армії УНР // Вісті комбатанта. – Торонто-Нью-Йорк, 1968. – № 1.
193. Майстренко І. Історія мого покоління: спогади учасника української революційних подій. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1985. – 416 с.
194. Макух І. На народній службі. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с.

195. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів: ЛМБ ім. В. Стефаника, 1998. – 297 с.
196. Маруняк В. Видавнича діяльність української еміграції в ЧСР / протектораті в 1900-1945 рр. // Науковий збірник Українського Вільного Університету (на пошану проф. д-ра Володимира Янева). – Мюнхен, 1983. – Т. 10. – С. 658-675.
197. Марущенко-Богданівський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку // За державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – Збірник 5. – Каліш: Українське воєнно-історичне товариство, 1935. – С. 215-225.
198. Мацагор О.А. Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917 - 1920 рр.). – Дис. канд. іст. наук. – К., 2001.
199. Мілітарний рух серед української молоді середніх шкіл перед війною // Діло. – 16 жовтня 1915.
200. Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т. 1. – К.: Сучасність, 1994.
201. Молода нація – 1997. – № 6.
202. Молода українська армія // Літопис. – Берлін, 1924. – 9 лютого.
203. Молоде життя: журнал українського пласту. – Львів, Прага. – 1930. – № 5/6; 1932. – № 3/4; 1933. – № 5/6.
204. Монкевич Б. Піонери українського війська // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1927. – Ч. 4. – С. 9-19.
205. Монкевич Слідами Запорозжців (зі схемою) // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1928. – Ч. 7. – С. 54-70.
206. Мороз О.В. Специфіка функціонального призначення української національної військової преси у міжвоєнний період (1921-1939) // Зб. праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 1994. – Вип. I.

207. Мороз О. Українська національна військова преса (1921-1939). – Львів, 1994.
208. Мороз О.І. Українська військова преса 20-х років ХХ ст.: формування нової структури // Українська періодика: історія і сучасність: Тези доповідей та повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 9-10 грудня 1993 р. / За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1993.
209. Москаленко А., Губерський Л., Іванов В., Вергун В. Масова комунікація. – К.: Либідь, 1997. – 216 с.
210. Москаленко А. Основи журналістики: Навчальний посібник. – К.: Вид-во Київського університету, 1994. – 342 с.
211. Москаленко А.З. Реабілітація слова. – К.: Рад. письменник, 1989.
212. Мукомела О. Публіцистика: від української ідеї до держави // Українська журналістика в контексті світової // Збірн. наук. праць. Вип. 4 / За заг. ред. проф. В. Шкляра. – К.: Центр вільної преси, 2000. – С. 98-108.
213. Нагаєвський І. Україна: перша половина ХХ-го століття. Нариси політичної історії. – К., 1993.
214. Назарук О. Слідами УСС. – Львів, 1993.
215. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. I. – 372 с.
216. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К., 1999. – 272 с.
217. Науково-дослідний центр періодики (1993-2003 рр.) / У 2-х т. – Львів, 2003. – Т. 1.: Наукова діяльність: Показчик видань; т. 2.: Постаті: Біобібліографічний показчик.
218. Національна думка: видання на правах рукопису групи української національної молоді. – Прага. – 1924. – № 1, № 2; 1927. – № 1, № 2, № 4, № 7/8, № 11/12.
219. Нація в поході: орган української державницької думки. – Берлін. – 1939. – № 3, 5, 6, 7, 8, 14/15, 16/17; 1940. – № 3/4, 19/20.
220. Наш край: неперіодичний журнал. – Прага. – 1928. – № 2.

221. Наша зоря. – 1920. – 16 груд. 1921. – 26 квітня, 1922. – 14 квітня.
222. Наша ціль // Військовий вісник. – Берлін. – 1927. – Ч. 1/7.
223. Николишин С. Наше літературне життя за революції (1917-1921). – Прага: Пробоєм, 1942.
224. Нова громада: суспільно-політичний журнал. – Відень. – 1923. – № 3/4; 1924. – 5/6.
225. Нова зоря – Незалежна українська газета. – 1938. – 14 квітня.
226. Нова Україна: місячник письменства мистецтва, науки і громадського життя. – Прага. – 1922. – № 12, 13/15; 1923. – № 1/3, 4/6, 7/9, 10/12, 14; 1924. – № 1/3; 1925. – № 7/8; 1926. – № 1/2, 8.
227. Нове життя. – 1922. – Ч. 99. – 9 січня; 11 травня. – Ч. 120.
228. Переяславський О. Лоїв. Бій української кінної Армії під містом Ловом 31 липня 1649 р. в команді Наказного Гетьмана України Михайла Кричевського // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1934. – Зб. 4. – С. 73-144.
229. Оверкович М. Зимовий Анабазис // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага, 1935. – № 1.
230. Омелянович-Павленко М. Зимовий Похід // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорномор Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1929. – Зб. 1; 1930. – Зб. 2; 1932. – Зб. 3; 1934. – Зб. 4.
231. Омелянович-Павленко М. Матеріали до військового діла // Військовий вісник. – Берлін. – 1927. – Ч. 2/8. – С. 3.
232. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). – К.: Інститут історії України, 1999. – 352 с.
233. Передирій В. Воєнні мемуари як джерело досліджень історії українських визвольних змагань (“Літопис Червоної Калини”, 1929-1939 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення четвертої

- Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 19-20 грудня 1997 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1997.
234. Передирій В. Питання воєнної історії на сторінках періодичних видань („Літопис Червоної Калини”, 1929-1939 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 11-13 травня 2000 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2000. – С. 290-293.
235. Передирій В.А. „Літопис Червоної Калини” – воєнно-історичний журнал (1929-1939) // Збірник праць НДЦ періодики / За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 219-232.
236. Перемога: суспільно-політичний двотижневик. – Львів. – 1933. – № 1.
237. Петлюра С. Завдання української військової літератури. – Варшава, 1937.
238. Петлюра С. (О. Ряст) „Табор” (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі) // Табор. – Каліш, 1923. – № 1.
239. Петлюра С. Вибрані твори та документи. – К.: Довіра, 1994. – 271 с.
240. Петлюра С. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
241. Петрів В. Відродження незалежної збройної сили українського народу // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1937. – № 2/3.
242. Петрів В. Із зустрічей з Симоном Петлюрою // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1936. – № 1/2.
243. Пилипенко В. Військовий вишкіл боєвика // Військовий вісник. – Берлін. – 1928. – Ч. 3.
244. Пластовий шлях: часопис проводу українського пластового уладу. – Львів. – 1930. – № 2.
245. Пластові вісті: орган українських пластунів-емігрантів. – Прага. – 1936. – № 2/3, 4, 10.

246. Позняков О. Українська військова преса як складова інформаційного простору в реалізації ідеї державності (1917-1921 рр.) – Дис. канд. іст. наук. – К., 2002. – 183 с.
247. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940) – К.: Генеза, 2003. – 720 с.
248. Політична соціологія: Конспекти лекцій. / За заг. ред. Н.Є. Жолковського, М.Ф. Карпенко. – К.: НМІ ВО, 1992. – 172 с.
249. Полонська-Василенко. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.
250. Попик С. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ-Чернівці, 1999. – 236 с.
251. Попок А. Закордонне українство в сучасному світі // Історичний журнал. – 2003. – № 4-5. – С. 13-23.
252. Порохівський Г. Матеріали до історії другої кулеметної бригади // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1929. – 36. 1.
253. Порохівський Г. Стан українських військових частин в Червоній Армії // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куша. – Варшава. – 1932. – Ч. 17.
254. Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії // Табор. – 1930. – Ч. 13.
255. Потульницький В. Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
256. Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 191 с.
257. Почепцов Г. Информационные войны. Основы военно-коммуникационных исследований. – Ровно: ППФ “Волинські обереги”, 1999. – 350 с.
258. Преса України: газети 1917-1920 р. Бібліографічний покажчик. – К.: Хрещатик, 1997. – 97 с.
259. Преса УРСР (1917-1966 рр.). – Стат. довідник – К., 1967. – 46 с.

260. Пробоєм: місячник культури. – Прага. – 1937. – № 11/12; 1939. – № 8, 11.
261. Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників) // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1929. – Зб. 1.
262. Прохода В. Як Симон Петлюра став вождем Української Армії // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1932. – № 9.
263. Прохода В. Симон Петлюра – Вождь Українського Війська (до десятої річниці з дня смерті його) // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куца. – Варшава. – 1936. – Ч. 28/29. – С. 3-49.
264. Прохоров Е. Вступление в теорию журналистики: Учебное пособие – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 294 с.
265. Публіцистика і політика: Збір. наук. праць (За заг. ред. проф. В.І. Шкляра). – К., 2000 – 78 с.
266. Пузицький А. Бої Сірих за Коростень // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України. – 1930. – Зб. 2.
267. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорномор Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, – 1935. – Зб. 5.
268. Реєнт О., Сердюк О. Перша Світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
269. Рідна мова: науково-популярний місячник. – Варшава, 1933. – № 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12; 1934. – № 5; 1935. – № 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9; 1936. – № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12; 1937. – № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12; 1938. – № 1, 2, 3, 5-12; 1939. – № 1-7.
270. Різун В.В. Загальна характеристика масово-інформаційної діяльності // Наукові записки Інституту журналістики. – К.: 2000. – Т. 1.
271. Розбудова нації: орган проводу українських націоналістів. – Прага. – 1928. – № 6; 1929. – № 3/4; 1930. – № 1/2, 3/4, 5/6, 7/8, 9/10, 11/12; 1931. – № 1/2, 3/4,

- 5/6, 7/8, 11/12; 1932. – № 1/2, 7/8, 9/10, 11/12; 1933. – № 1/2, 3/4, 5/6, 7/8, 11/12; 1934. – № 1/2, 3/4, 5/6, 7/8.
272. Розвага. – 1918. – 27 січня.
273. Розвіт. – 1917. – 1 березня.
274. Розвіт. – 1917. – 19 травня.
275. Розвіт. – 1917. – 18 червня.
276. Розвіт. – 1917. – 1 липня.
277. Романюк М. Українська періодика: стан вивчення, проблеми формування мовного репертуару // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доп. і повід. Міжнар. наук. конф. 25-26 серпня 1995 р. / Редкол.: Л. І. Крушельницька (відп. ред.) та ін. – Львів, 1996.
278. Романюк М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.). – Львів: Фенікс, 2000. – 588 с.
279. Романюк М. Куш Віктор Михайлович // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника. – Львів, 1996. – Вип. 3.
280. Романюк М.М. Шандрук Павло // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 360-361.
281. Рудий Г. Преса української держави 1918 р. (Питання освіти, науки і культури). – К.: Інститут історії України, 1996. – 178 с.
282. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918р.- на початку 1919 р. // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, – 1935. – Зб. 5.
283. Савченко В. Спогади про український рух у XII російській армії 1917 р. // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1929. – Зб. 1.

284. Сальський В. 22 травня 1932 р. // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1932. – № 9.
285. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куца. – Варшава. – 1927. – Ч. 3. – С. 3-14.
286. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому // Табор. – Каліш, 1927. – Ч. 4.
287. Свідощтво чужинки про совіцьку Україну // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1937. – № 2/3.
288. Сегеда С. Формування типу військового видання в процесі українського державотворення 1917-1920 рр. (за матеріалами часопису “Стрілець”). – Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08. – К., 1999. – 19 с.
289. Сидоренко Н. „Задротяне життя” українських часописів на чужині (1919-1924). – К.: Досліди центру історії України, 2000. – 88 с.
290. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. – Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924 рр.). – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. – 262 с.
291. Сидоренко О. Українська таборова преса часів першої світової війни. Анатований бібліографічний показчик. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1995. – 30 с.
292. Симон Петлюра і українсько-польські відносини – Армія УНР у польських таборах // Інформаційний Бюлетень: неперіодичне видання Ради Української Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. – Париж, 1999. – Ч. 62.
293. Симон Петлюра. Статті. – К., 1993.
294. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – 627 с.
295. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.
296. Сідак В. Військова спецслужба державного центру УНР в екзилі та її керівники (1926-1938 рр.) // Воєнна історія. – 2002. – № 1. – С. 65-78.

297. Сідак В. Особливості розвідувальної діяльності військової спецслужби державного центру УНР в екзилі у міжвоєнний період // Воєнна історія. – 2002. – № 3-4. – С. 97-109.
298. Слобідський В. В запіллі ворога (спомини з нагоди п'ятнадцятої річниці Зимового Походу) // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1935. – № 1.
299. Слюсаренко П. Дієва Армія Української Народної Республіки в першому зимовому поході // Воєнна історія. – 2002. – № 5-6. – С. 94-99.
300. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917 - 18 році // За державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – Збірник 5. – Каліш: Українське воєнно-історичне товариство, 1935. – С. 137 - 157.
301. Смовський К. До “Січові Стрільці в боротьбі за державність” генерального штабу генерала-хорунжого М. Безручка в 2-му збірникові “За державність” // За державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – Збірник 3. – Каліш: Українське воєнно-історичне товариство, 1932.
302. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш // За державність. Матеріали до Історії Війська Українського. – Збірник 8. – Варшава: Українське воєнно-історичне товариство, 1938. – С. 99 - 118.
303. Солдатенко В.Ф. Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення міжнародної наукової конференції. – Львів, 1996. – С. 204-214.
304. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К.: Книга Пам'яті України, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. – 508 с.
305. Солонор Відродження Української Армії // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1937. – № 2/3.
306. Соціологія журналістики: теорія, методологія, практика. – М., 1981.
307. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921-1924 рр.). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 128 с.

308. Срібняк І. Українська військова еміграція у Польщі у 1921-1924 рр. // Українська діаспора. – К.-Чикаго. – Ч. 9. – К., 1996. – С. 38-52.
309. Срібняк І.В. Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921-1923 рр.). – Дис. канд. іст. наук. – К., 1995.
310. Студентський вісник. – Прага: Видає Центральний Союз українського студентства, 1924 – 1931.
311. Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Укр. держ. ін-т наук. дослід. архів. справ та докум, 1997 – Т. 2 – С. 60.
312. Субтельний О. Історія України – К.: Либідь, 1991. – 510 с.
313. Сулківський Б. З історії формування другого Січового Запорозького Корпуса на південно-західному фронті в 1917 році // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1927. – Ч. 4. – С. 71-88.
314. Сулятицький П. Генерал П.Н. Врангель. Белое дело // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1929. – 36.1; 1930. – 36. 2.
315. Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава. – 1923. – № 1; 1924. – № 2; 1927. – № 3, 4, 5; 1928. – № 6, 7, 8, 9, 10; 1929. – № 11; 1930. – № 13, 14; 1931. – № 15, 16; 1932. – № 17, 18; 1933. – № 19, 20; 1934. – № 21, 22, 23; 1935. – № 25, 26, 27; 1936. – № 28/29, 30; 1937. – № 31.
316. Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доп. і повід. Міжнар. наук. конф. 25-26 серпня 1995 року (Редкол.: Л.І. Крушельницька (відп. ред.) та ін.) – Львів, 1996.
317. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915-1918. – Київ-Лейпціг, 1919.
318. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. – Джерсі Ситі, 1974.

319. Тинченко Я. Микола Капустянський: Підсумок життя за 90 років // Україна, 1919-й...: Капустянський М. „Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році”. Маланюк Є. „Уривки зі спогадів”. Документи та матеріали. – К., 2004.
320. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917-1921 роки). – К., 1995. – Ч. I.
321. Трибуна України: неперіодичний орган української еміграції. – Варшава. – 1923. – № 1, 2/4, 5/7.
322. Тризуб: Тижневик. Видання Об'єднаної Української Громади у Франції. – Париж. – 1925. – № 7, 8; всі номери за 1926 – 1939 рр.
323. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
324. Трощинський В. Міжвоєнна українська політична еміграція: результати і актуальні напрями вивчення проблеми // Українська діаспора. – Київ-Чикаго. – 1997. – Ч. 10. – С. 132-136.
325. Трудова Україна: Центральний орган партії соціалістів-революціонерів. – Прага, 1930-1936.
326. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України. – 1935. – Зб. 5.
327. Удовиченко О. Людина глибокої віри // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага, 1936. – № 1/2.
328. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
329. Українська дійсність: орган політичний і культурно-громадський. – Прага, 1940. – № 4.
330. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р. М. та ін. – Тернопіль: “Чарівниця”, 1999. – 511 с.
331. Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра // Збірн. наук. праць, вип. 3 (За заг. ред. проф. В. Шкляра) – К., 1997 – 140 с.

332. Українська періодика: історія і сучасність: Тези доповідей та повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 9-10 грудня 1993 р. / За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1993. – 270 с.
333. Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 21-22 грудня 1994 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1994. – 212 с.
334. Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 22-23 грудня 1995 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1995. – 292 с.
335. Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення четвертої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 19-20 грудня 1997 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1997. – 295 с.
336. Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 27-28 листопада 1998 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1999. – 600 с.
337. Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 11-13 травня 2000 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2000. – 560 с.
338. Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 17-18 травня 2002 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2002. – 740 с.
339. Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 24-26 жовтня 2003р. /

- НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М.М. Романюка. – Львів, 2003. – 988 с.
340. Українська трибуна. – 1921. – 14 червня.
341. Український вісник: орган незалежної республікансько-демократичної думки. – Прага, 1925. – Зб. 2.
342. Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Вип. 2.
343. Український інвалід. – 1928. – 25 жовтня. – Ч. 11-13.
344. Український музей в Празі /Упоряд. Р. Махаткова. – Київ-Прага, 1996. – 295 с.
345. Український скиталець. – 1921. – Ч. 10.
346. Український стрілець. – 1922. – 22 жовтня.
347. Український студент: орган вільної думки українського студентства. – Прага, 1922. – № 5; 1923. – № 1/2, 3/4, 5; 1924. – № 3.
348. Український сурмач: Часопись українських культурно-освітніх організацій у таборах. – Щипірно, 1921-1923. 1922. – 1 лип., 12 жовт., 14 вересня.
349. Федоришин П. Преса й українська державність (1917-1920) – Тернопіль, 1996.
350. Филонович В. Зимовий Похід // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1935. – № 1.
351. Филонович В. Симон Петлюра – постать національно-державного чину // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага. – 1936. – № 1/2.
352. Фоллирхова М. Украинская национальная журналистика в Чехословакии: Автореф. дис ... канд. ист. наук. – К., 1989. – 26 с.
353. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник / Руслан Пиріг (голова редколегії). – К., 2001. – 496 с.
354. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Руслан Пиріг (голова редколегії). – Львів-Київ, 2001. – 412 с.
355. Часописи Поділля. Історико бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776-1926) та 10-ліття існування УРСР.
356. Череватюк В. Б. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис.

- канд. іст. наук: 07.00.02 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1996. – 22 с.
357. Чічановський А., Шкляр В. Політика. Преса. Влада. – К., 1993.
358. Чорний С. Сторінка з Другого Зимового Походу // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України. – 1932. – Зб. 3.
359. Чорноморець: неперіодичний громадсько-культурний журнал кубанців-чорноморців. – Прага, 1938. – № 1; 1939. – № 3.
360. Шандрук Армія УНР та її боротьба за державність // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага, 1932. – № 9.
361. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1971. – № 3-4.
362. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1985. – 292 с.
363. Шанковський Л. Українська галицька армія: Воєнно-історична студія, 1999. – 397 с.
364. Шевченко До п'ятнадцятої річниці Української Армії // Гуртуймося: журнал військово-громадської думки. – Прага, 1932. – № 9.
365. Шкляр В. Журналістська майстерність (розділ “Поетика журналістського твору”): Конспект лекцій для студентів Інституту журналістики. – К.: ВПЦ Київський університет, 1995. – 22 с.
366. Шлях: часопис науки, мистецтва, політики. – Прага, 1928. – № 1.
367. Шпілинський О. Базар (1921- 1931) // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1932. – Зб. 3.
368. Шрамченко Збройні сили СРСР // Табор: Воєнно-науковий журнал / Під ред. Генштабу Генерал-хорунжого В. Куща. – Варшава, 1932. – Ч. 17.
369. Щербина О. Жанри сатири і гумору. – К.: Вид-во “Дніпро”, 1977.

370. Липа Ю. Одеська Січ // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України, 1935. – Зб. 5. – С. 207- 209.
371. Ядов В. Социологические исследования: методология, программа, методики. – Самара: Изд-во Самарский университет, 1995. – 309 с.
372. Якимець С. Самостійна Україна під господарським оглядом // Вільне слово. – 1916. – 17 червня.
373. Янчевський М. Із спогадів – I. Березень 1917 р. Фундул – Молдова – Кімполунг; II. Серпень – грудень 1917 р. Борисоглібське – Одеса // За державність: Матеріали до історії Війська Українського. – Каліш: Вид-во Чорноморського Українського Товариства Допомоги Емігрантам з України – 1930. – Зб. 2.
374. Ярема Я. Україна в таборі. – Німецьке Яблонне, 1920.
375. Ярий Р. Модерне військо // Військовий вісник. – Берлін, 1927. – Ч. 1/7.
376. Ярий Р. Піхота // Військовий вісник. – Берлін, 1927. – Ч. 2/8.
377. Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). – Krakow, 2000.
378. Dawison W. Some trend? In international propaganda // Annad of the American Academy of Political Social Science.– 1971.– Vol. 398.
379. Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. – Warszawa, 1931.
380. Karpus Z. Jency i internowani rosyjscy i ukrajscy na terenie Polski w latach 1918-1924. – Torun, 1997. – 209 s.
381. Karpus Z. Stanica Ukraińska w Kaliszu. Zentrum ukraińskiego zycia spoleczno-wojskowego na emigracji w Polsce w latach 1924-1939 // Na przełomie stuleci. Naród-Kościół-Państwo w XIX i XX wieku. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Ryszardowi Benderowi. – Lublin, 1997.
382. Karpus Z. Stanica Ukraińska w Kaliszu... // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія „Історія, економіка, філософія”. – К., 1999. – Вип. 3.

383. Kolanczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920-1939. – Kalisz-Przemysl-Lwow, 1995.
384. Kolanczuk A. Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice 1918-1938. Přehled archivních fondů a sbírek uložených v České republice Václav Podaný a Hana Barviková. – Praha, 1995. – 108 p.
385. Kolanczuk A. Z dziejow polsko-ukraińskiej współpracy wojskowej // Wojsko i Wychowanie. – 1998. – № 2.
386. La revue Ukrainienne. – 1915. – № 1.
387. Misiło E. Prasa ukraińska w Polsce 1918-1939 // Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. – Warszawa, 1984. – № 4.
388. Ruská a ukrajinská emigrace v Československé republice 1918-1938. Přehled archivních fondů a sbírek uložených v České republice Václav Podaný a Hana Barviková. – Praha, 1995. – 108 p.
389. Ukrainische Nachrichten. – 1915. – 31 липня.
390. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. – Torun, 2001.